

ARTYKUŁY

Krzysztof Polek*
Kraków

Chaganat chazarski a Skandynawowie w Europie Wschodniej – kontakty i ich charakter w IX–X wieku**

Abstract

From its emergence in the 7th century until its fall in 965, the Khazar Khaganate played a decisive role among the tribes and peoples settled in Eastern Europe. The *Pax Khazarica* contributed to the stabilization of ethnic and political relations in the region, which in turn gave the khaganate a high status in contacts with the Byzantine Empire and the Abbasid Caliphate. The Khazars benefited from the favorable geographic location and the benefits they gained from participating in long-distance trade. With the arrival of Scandinavian newcomers and the development of their settlement in the northern and north-eastern part of the Ruthenian lands (the area around Lake Ladoga and the upper Volga basin), contacts with them played an increasingly important role in the history of the Chaganate in the 9th-10th centuries. Oleg's taking of power in Kiev and the territorial development of the Ruthenian state was a crucial moment. Although the Khazars maintained a strong position among the peoples and tribes of Eastern Europe during the first half of the 10th century, it was not without difficulties. The reason was the growing activity of the Scandinavians not only among the Slavs who settled in the basin of the Dnieper, Oka and the upper Volga, but also in the lands that were the immediate hinterland of the khaganate (Black Sea region, the mouth of the Volga and the Caspian region). In addition to merchant expeditions, the Varangians organized – with great panache and range - raids of a looting nature (e.g. Prince Igor's campaigns). It cannot be ruled out that they influenced the nature of the relationship between the Khazars and their dependent tribes in Eastern Europe. The collapse of the Khaganate, which took place as a result of the war campaigns undertaken by Prince Sviatoslav (965, 969), may indicate a more significant (than previously assumed) internal weakening of the Khazar state. Undoubtedly, it was related to the change in the current system of political and ethnic relations in Eastern Europe, and the actions of the Kiev princes played a decisive role. Another reason

* Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, e-mail: krzysztof_polek@interia.pl, ORCID: 0000-0001-6479-3255.

** Korzystając ze sposobności, pragnę podziękować anonimowym recenzentom, których sugestie i uwagi były przydatne w przygotowaniu końcowej wersji artykułu.

was the change in the course of the existing long-distance trade routes, and thus the reduction of the influence that the Khazars obtained from their control.

Despite the progress in research on the history of the khaganate, little is known about its relations with the Scandinavians settled in Eastern Europe, as well as with Slavic tribes, including those remaining outside the Khazar sphere of influence, and the consequences of the fall of Khazar domination for the region's economy. The research conducted so far shows that the influence of the Khazars, although not confirmed in all spheres, was more intense, as evidenced by the reception of the *kagan* title in relation to the Ruthenian rulers in the 10th-11th centuries.

Keywords: the beginnings of Kievan State, Pre-Christian Rus', Black Sea littoral, Caspian Sea littoral, Eastern Europe, Upper and Lower Volga region, Middle Dniepr region, eastern Slavs, ethnic and political relations, Khazar Khaganate, Pax Khazarica, Magyars, Volga Bulgars, Pechenegs, Scandinavians, Rurik, Oleg, Igor, Sviatoslav, Vladimir

Słowa kluczowe: początki państwa kijowskiego, Ruś przedchrześcijańska, wybrzeże czarnomorskie, wybrzeże kaspijskie, Europa Wschodnia, region środkowego Dniepru, region górnej i dolnej Wołgi, relacje etniczne i polityczne, chaganat chazarski, Pax Chazarica, Węgrzy, Bułgarzy nadwołżańscy, Pieczyngowie, Skandynawowie, Ruryk, Oleg, Igor, Światosław, Włodzimierz

Wprowadzenie

W okresie IX–X wieku znaczący wpływ na stosunki polityczne, etniczne i kulturowe w Europie Wschodniej wywierały chaganat chazarski, Skandynawowie (Waregowie) oraz osiadłe w południowej części regionu ludy koczownicze, jak Węgrzy, a następnie Pieczyngowie. W dziejach Słowian wschodnich zarówno rola chaganatu chazarskiego, jak też osadnictwo Skandynawów oraz ich wpływ należą do tematów kontrowersyjnych – tak w dawniejszej, jak i w nowszej historiografii¹. *Повесть временных лет* (dalej: ПВЛ) informuje, że jeszcze przed połową IX wieku plemiona słowiańskie i bałtyjskie znalazły się pod zależnością wareską i chazarską². Kolejny raz źródło wymienia skandynawskich przybyszy pod rokiem 6370 (= 862) w związku z przedstawieniem okoliczności, w jakich zostali oni sprowadzeni na omawiany teren. Tym razem jednak stało się to z inicjatywy Słowien, Krywiczów i Wesów³. To wydarzenie oraz rola Skandynawów

¹ P.B. Golden, 2007, s. 19–28, 31–38, 47–52; T. Kalina, 2007, s. 195–206. O meandrach ra-dzieckich i rosyjskich badań nad zagadnieniem chazarskim vide V.A. Shnirelman, 2007, s. 353–372 („normanismus” und „chazarismus”). Odnośnie do badań archeologicznych vide С.А. Плетнёва, 1990, s. 77–91. Nowsze prace historyków rosyjskich vide: М.Г. Магомедов, 1983; G. Rostkowski, 2001, s. 271 (przyp. 12); D. Schorkowitz, 2000, s. 578–593; V. Shnirelman, 2002 [rec. H. Härke, 2004, s. 189–191]; W. Duczko, 2004 [przekład polski ukazał się w 2006]; В.В. Фоним, 2005; G. Lebedev (Г.С. Лебедев), 2005, s. 371–385; Л.С. Клейн, 2009; В.Я. Петрухин, 2014; J. Dudek, 2017.

² *Повесть временных лет*, АМ 6367 (859), s. 18 (dalej: ПВЛ 1). Vide komentarz do nowego wydania: *Повесть временных лет по лаврентьевскому списку у 1377 года*, 2012, s. 241 (dalej: ПВЛн). Aspekty historyczne i archeologiczne: А.В. Комар, 2005a, s. 207–218; В.Я. Петрухин, 2014, s. 154–179.

³ ПВЛ 1, АМ 6370 (862), s. 18–19; ПВЛн, s. 246–253; Е.А. Мельникова, В.Я. Петрухин, 1991, s. 219–229; В.Я. Петрухин, 2008, s. 33–46; idem, 2014, s. 137–152; Е.А. Мельникова, 2011b, s. 201–240; В. Лушин, 2016b, s. 11–31.

zostały ukazane w tradycji latopisarskiej w odmiennym świetle aniżeli u autorów łacińskich, akcentujących najczęściej ich rozbójniczy charakter. Kronika ruska przedstawiała ich w pozytywnym świetle – jako budowniczych państwowości z centrum w Kijowie, który stał się od tego czasu głównym ośrodkiem politycznym. Destrukcyjna działalność była natomiast ukierunkowana na obszary znajdujące się poza osadnictwem Słowian wschodnich, tj. przeciwko Chazarom, Arabom, Bułgarom nadwołżańskim czy przeciw Bizancjum⁴. Ponowne sprowadzenie Skandynawów przez Słowien nadilmeńskich, Czudź i Merję postrzegane jest niekiedy jako efekt utrzymującej się w regionie dominacji Chazarów⁵.

Wczesna faza kontaktów chazarsko-skandynawskich, datowana na IX wiek, nie została poznana. W odniesieniu do niej więcej jest pytań aniżeli odpowiedzi i danych, znajdujących się w dostępnych źródłach pisanych. Z braku informacji o występowaniu starć zbrojnych i napięć pomiędzy chaganatem a Waregami w interesującym nas okresie możemy wnioskować o utrzymywaniu się między nimi poprawnych kontaktów. Jak wskazują rezultaty badań archeologicznych, występowanie w materiale osadniczym w Europie Wschodniej⁶ zabytków świadczących o obecności skandynawskich przybyszy datowane jest już na koniec VIII wieku. Ich aktywność w kierunku południowym, w pobliże granic chaganatu, miała jednak miejsce dopiero w trzeciej ćwierci IX wieku. Z uwagi na zainteresowanie ze strony Skandynawów handlem z Bizancjum i krajami mużułańskimi⁷, nawiązanie kontaktów z Chazarami było tylko kwestią czasu. Sprzyjały temu z jednej strony ówczesne realia polityczne i etniczne Europy Wschodniej, z drugiej natomiast – konfiguracja arterii handlowych o znaczeniu międzynarodowym, które znalazły się pod kontrolą chaganatu chazarskiego. Ponadto Chazarowie kontrolowali większość dorzeczy głównych rzek regionu, tj. Wołgi, Donu i Dońca, a tym samym dostępy do mórz: Azowskiego, Czarnego oraz Kaspijskiego. Skandynawowie zatem, chcąc dotrzeć do głównych targowisk w regionie i uczestniczyć w zyskownym handlu, zmuszeni byli do ułożenia swoich relacji z chaganatem.

Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka kontaktów chazarsko-skandynawskich (wareskich) na tle dwóch wyraźnych faz przemian, które zachodziły w polityczno-etnicznym krajobrazie Europy Wschodniej. Pierwsza faza przypadała na IX wiek (do wyprawy Olega na południe i zdobycia Kijowa), druga natomiast obejmowała okres od przełomu IX/X wieku aż do upadku chaganatu w 965 roku.

⁴ E. Roesdahl, 1996, s. 237–249; E.A. Мельникова, 2011e, s. 269–278; В.Я. Петрухин, 2014, s. 202–209. W polskiej historiografii akcentował to różnicowanie L. Leciejewicz, 1979, s. 160–184.

⁵ V.I. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 1992, s. 395.

⁶ J. Callmer, 1986, s. 357–362; I. Jansson, 1987, s. 773–807; E. Mühle, 1987, s. 80–101; idem, 1989, s. 358–40; I. Jansson, 1997, s. 9–64; T.A. Pushkina, 1997, s. 83–91; W. Duczko, 2004, s. 131–168; J. Callmer, 2000, s. 7–63; A. Stalsberg, 2001, s. 359–401; K.A. Mikhailov, 2005, s. 419–432; J. Callmer, 2017, s. 141–152; F. Androshchuk, 2008, s. 520–528; N.A. Makarov, 2017, s. 663–670.

⁷ R.K. Kovalev, 2000–2001, s. 25–64; idem, 2002–2003, s. 47–79; idem, 2005a, s. 55–105; O.I. Boguslavskii, (О.И. Богуславский), 2005, s. 313–339.

Chaganat na Rusi

W literaturze przedmiotu jednymi z bardziej kontrowersyjnych kwestii odnoszących się do relacji chazarsko-skandynawskich są zagadnienia istnienia tzw. chaganatu ruskiego i jego lokalizacji oraz występowanie tytułatury władcy, zwanego *chaganem/kaganem*⁸. Pogląd o istnieniu chaganatu ruskiego oparto na relacji *Roczników bertyńskich* informującej o ludziach nazywanych *Rhos*, a znajdujących się wśród posłów, których cesarz bizantyjski Teofil wysłał na dwór Ludwika I Pobożnego w 839 roku. Wzmianka ta stała się jedną z podstaw do dyskusji zarówno o lokalizacji ich siedzib, jak też o okolicznościach, w jakich doszło do nawiązania kontaktów skandynawsko-bizantyjskich. W liście adresowanym do władcy frankijskiego cesarz Teofil zamieścił prośbę o udzielenie pomocy owym ludziom przy powrocie w rodzinne strony⁹. Wybór dłuższej drogi powrotnej spowodowany był zagrożeniem ze strony niewymienionych z nazwy ludów barbarzyńskich. Z dalszej części relacji roczników wynika, że towarzyszący Grekom wysłannicy byli z pochodzenia Szwedami (*gentis esse Sueonum*), o czym poinformowali cesarza Ludwika Pobożnego. Rozmawiający z nimi władca frankijski chciał poznać rzeczywisty powód podróży oraz zrehabilitować się w ich zamiarach. Nie dał wiary przedstawionym wyjaśnieniom i zatrzymał ich w oczekiwaniu na dodatkowe informacje z dworu bizantyjskiego. Nieufność ze strony frankijskiego władcy jest zrozumiała, jeżeli weźmie się pod uwagę, że od lat trzydziestych IX wieku tereny jego państwa były częstym celem najazdów ze strony Normanów. Powodem, dla którego wysłannicy chagana ludu *Rhos* zabiegali o możliwość powrotu w rodzinne strony przez terytorium cesarstwa karolińskiego, było niebezpieczeństwo cychające na nich ze strony barbarzyńskich plemion, gdyby obrali tę samą trasę, którą przybyli do Konstantynopola. Kwestia, która nie przestaje intrygować badaczy, a związana jest pośrednio z omawianą problematyką, dotyczy lokalizacji terenu, z którego przybyli do Bizancjum wysłannicy skandynawskiego pochodzenia, by następnie wziąć udział w poselstwie na dwór Ludwika I Pobożnego. Z relacji autora *Roczników bertyńskich* dowiadujemy się, że władca, który wysłał ich na dwór bizantyjski, nosił tytuł *chagana (chacanus)*. W dyskusjach o lokalizacji jego władztwa wskazuje się najczęściej na tereny Europy Wschodniej. Przemawia za tym trasa poselstwa do Konstantynopola oraz zaangażowanie dworu bizantyjskiego w umożliwienie powrotu wysłanników chagana w rodzinne strony. Również wzmianka w rocznikach z St. Bertin o tytule, jaki nosił władca *Rhosów* (Rusów), typowym dla ludów koczowniczych, pozwala usytuować jego państwo na terenie Europy Wschodniej.

Poszukując bardziej dokładnych wskazówek, należy wziąć pod uwagę jedną z homilii Focjusza, w której jest mowa o najeździe w 860 roku nieznanego ludu barbarzyńskiego, pochodzącego z odległych stron, na tereny wokół Konstantynopola. Patriarcha Focjusz przypisał uczestnikom napadu stereotypowe

⁸ Vide przegląd badań i stanowisk: P.B. Golden, 2001, s. 27–28, 31–32; E.A. Мельникова, 2011a, s. 114–122.

⁹ *Annales Bertiniani*, a. 839, s. 19–20 (dalej: *Ann. Bert.*). Posłowie greccy przybyli do Ingelheim w maju 839 r., a przewodzili im metropolita Theodosius i *protospatharias* Theophanes.

cechy odnoszące się do barbarzyńców, w tym przede wszystkim okrucieństwo. Zestawiając ostatnie z wymienionych źródeł z przekazem *Roczników bertyńskich* możemy wnioskować, że zarówno najeźdźcy z 860 roku, jak też posłowie z 839 pochodzili z tego samego terytorium znajdującego się w Europie Wschodniej.

Nieoczekiwane nowych argumentów do dyskusji o lokalizacji siedziby władcy Rhosów, który wysłał poselstwo do Konstantynopola, dostarczyły badania archeologiczne na terenie Europy Północno-Wschodniej. W trakcie wykopalisk w Hedeby (Haithabu), Tissø i w Birce natrafiono na znaleziska trzech bizantyjskich pieczęci wykonanych z ołowiu¹⁰. Są one datowane na lata 820–860, a egzemplarz pochodzący z Haithabu został zidentyfikowany jako należący do Theodozjusza¹¹ – posła cesarskiego uczestniczącego w misjach dyplomatycznych do Wenecji oraz na dwór cesarza Lotara I. Na podstawie pieczęci pochodzących z Birki i Hedeby, datowanych na początek lat czterdziestych IX wieku, J. Shepard wysunął przypuszczenie o pojawieniu się ich w strefie bałtyckiej w związku ze wzmiankowaną przez *Roczniki bertyńskie* trasą powrotną wysłanników chagana Rusów¹². Potwierdzeniem tej hipotezy mogą być też dwie monety (follisy) datowane na okres rządów cesarza Teofila, a odnalezione w Rurikowym Gorodiszczu. Jednak największych znalezisk numizmatów bizantyjskich z omawianego okresu dostarczyły wykopaliska prowadzone na terenie rozległego kompleksu archeologicznego wokół Gniezdowa (ok. 12 km od Smoleńska). Obok jednej złotej monety natrafiono tam na 10 follisów pochodzących z drugiej ćwierci IX wieku oraz 12 wybitych za rządów Romana I (931–944)¹³. Warto zaznaczyć, że znaleziska pochodzące z pierwszego z wymienionych okresów stanowią 1/3 wszystkich monet, jakie archeolodzy odkryli podczas wykopalisk w Gniezdowie. Zdaniem części badaczy numizmaty te wraz z pozostałymi egzemplarzami pochodzącymi z Danii (Hedeby, Tissø) i ze środkowej Szwecji (z Birki oraz z prowincji Ångermanland) należy łączyć z okolicznościami, o których wspomina relacja *Roczników bertyńskich*¹⁴. Z uwagi na to, że odnalezione w Gniezdowie monety były wykonane z brązu, a nie ze złota, czyli miały mniejszą siłę nabywczą¹⁵, należy zaakceptować stanowisko A.O. Шевцова, który postrzega

¹⁰ Zwrócił na to uwagę szwedzki archeolog T.J. Arne, a rozwinął J. Shepard, 1995, s. 41–60. W Duczko, 2006, s. 51–52 podkreśla znaczenie miedzianych monet w znalezisku w Rurikowym Gorodiszczu, pochodzących z okresu rządów cesarza Teofila. W ich występowaniu na terenie Danii, Szwecji oraz Rusi „należy dopatrywać się tu szczególnych okoliczności: posłańcy Rhosów mogli na przykład przywieźć monety do ojczyzny” (s. 52).

¹¹ Przypuszczenie to jest jednak oparte na wątplych podstawach źródłowych, vide uwaga A. Kotłowskiej do polskiego tłumaczenia dzieła J. Skylitzesa, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 6, s. 122 (przyp. 19).

¹² J. Shepard, 1995, s. 48, 49 (ryc. 1). Są to trzy pieczęcie ołowiane i dziewięć monet, w tym jedna złota.

¹³ A.O. Шевцов, 2017, s. 143 (tabela).

¹⁴ J. Shepard, 1995; W. Duczko, 2006, s. 52.

¹⁵ Vide C. Morrison, J.C. Cheynet, 2002, s. 815–878, zwł. s. 872: „It was not too difficult to survive in Constantinople, since a follis or a tetarteron could, in normal times, secure a pound of bread and ten mackerel, or two kilos of fish, though meat would have been proportionally more expensive. One nomisma seems to have represented the normal monthly wage for an unqualified

ich obecność jako rezultat kontaktów handlowych, a nie dyplomatycznych¹⁶. Natomiast typowo dyplomatyczne pochodzenie ołowianych pieczęci używanych w kancelarii cesarskiej może wskazywać na to, że na terenie Dani i Szwecji nie znalazły się przypadkowo. Potwierdzenie tego przypuszczenia może stanowić odkrycie jednego z egzemplarzy w Tissø (Zelandia), gdzie znajdował się lokalny ośrodek polityczny¹⁷. Celem tych zabiegów było uzyskanie pomocy władców tych krajów w zorganizowaniu wspólnej akcji przeciwko ekspansji Arabów w strefie śródziemnomorskiej¹⁸.

Najwięcej informacji odnoszących się do położenia chaganatu Rusów (*Rūs*) przynoszą teksty autorów arabskich z X wieku, tj. Ibn Rosteha¹⁹ oraz anonimowa perska geografia pt. *Hudud al-'Alam*²⁰. Drugie z wymienionych źródeł (z około 982) przekazuje informacje o sąsiedowaniu od zachodu Rusów ze Słowianami. Na wschodzie ich ziemie rozciągały się aż do gór Pieczyńskich (= do Uralu?), na południu natomiast do rzeki Rūta. Jedynie na północ od nich znajdowały się tereny bezludne²¹. Warto zauważyć, że informacji o istnieniu tego chaganatu nie znajdujemy w powstałym około połowy tego stulecia dziele Ibn Ḥurdādbeha, autora dobrze zorientowanego w problematyce stosunków politycznych i etnicznych Europy Wschodniej IX wieku. Wymienia on Rusów wyłącznie w kontekście handlowym, charakteryzując ich jako kupców podróżujących do krajów muzułmańskich²². Autorzy arabscy na oznaczenie władców z Europy używają najczęściej określenia *malik* (król), podczas gdy terminy takie jak *chagan* i *chaganat* są przez nich zwyczajowo używane w odniesieniu do ludów tureckich. Dla omawianej kwestii najbardziej istotne znaczenie ma relacja Ibn Ḥurdādbeha, który korzystał z *Relacji anonimowej* – źródła o pierwszorzędnym znaczeniu m.in. dla rekonstrukcji stosunków politycznych i etnicznych w Europie Wschodniej w omawianym okresie²³. W literaturze przedmiotu wysunięto kilka sugestii dotyczących używania przez Rusów tytułu chagana – poczynając od zapożyczenia,

(and unfed) worker, which was certainly sufficient to feed and even clothe a family". O emisji monet w Bizancjum w omawianym okresie vide C. Morrison, 2002, s. 909–966.

¹⁶ A.O. Шевцов, 2017, s. 143–144.

¹⁷ W. Duczko, 2006, s. 50–54. W nawiązaniu do hipotezy J. Shepada W. Duczko opowiedział się za pośrednictwem wysłanników chagana Rhusów (o których wspominają *Roczniki bertyńskie*) w kontaktach z władcami Danii i Szwecji.

¹⁸ W.T. Treadgold, 1988, s. 309; F. Androshchuk, 2013, s. 149–151.

¹⁹ Ibn Rosteh, *Kitāb al-'Alāq an-nafisa* (*Księga drogocennych klejnotów*), c. XII: *Ḥāgān-Rūs*, s. 41.

²⁰ *Hudud al-'Alam*, §44: *Rūs-khāqān'*, s. 159.

²¹ *Hudud al-'Alam*, §44, s. 159; s. 437–438 (komentarz). W relacji tej znajdujemy wzmiankę, że Słowianie, którzy żyli wśród Rusów, byli przez nich wykorzystywani.

²² Ibn Ḥurdādbeha, *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik* (*Księga dróg i królestw*), fragm. XV B., s. 77. W kwestii interpretacji ar-Rōs vide J. Pauliny, 1999, s. 96 (przyt. 45).

²³ Oryginalny tekst *Relacji* nie zachował się, znany jest jedynie z obszernych fragmentów występujących w tekstach muzułmańskich historyków i geografów, pochodzących z X i XI w. Najwięcej zawierają ich dzieła Ibn Rosteha, *Kitāb al-'Alāq an-nafisa* oraz *Hudud al-'Alam*. T. Lewicki, 1958, s. 75; F. Kmiotowicz, 1978, s. 14–17, 30–34.

przez dziedzictwo będące skutkiem przynależności do chazarskiego systemu politycznego, aż po manifestację niezależności wobec Chazarów²⁴.

W przekazach autorów arabskich znajdujemy ważne wskazówki dotyczące lokalizacji władztwa Rusów. Al-Gardizī (pierwsza połowa XI wieku) w swoim dziele, będącym zbiorem wiadomości z zakresu historii powszechnej, wspomina o siedzibie kagana Rhos zlokalizowanej na niewymienionej z nazwy wyspie położonej na jeziorze, rozległej (można ją było przemierzyć wzdłuż i wszerz w ciągu trzech dni), gęsto zaludnionej (autor podał liczbę 100 tys. osób) i zalesionej. Panujące na niej warunki glebowe mało sprzyjały uprawie roli, więc jej ludność utrzymywała się z rabunku. Organizowała najazdy na sąsiednie plemiona Saklabów (Słowian), podczas których zabierała im zboże oraz wprowadzała miejscową ludność, aby następnie sprzedać ją jako niewolników Chazarom bądź Bułgarom nadwołżańskim²⁵. Opis siedziby i trybu życia Rusów odpowiada temu, co wiadomo o przybyszach skandynawskich, którzy osiedlili się we wschodniej Europie. W tekście Al-Gardiziego zwraca uwagę topografia miejsca osiedlenia się Rusów: krajobraz bagienny-lesisty z dużą ilością wysp i wysepek może przemawiać za lokalizacją ich siedzib w północno-zachodniej części Europy Wschodniej. Ponadto Al-Gardizī tytułuje władcę Rusów *chaganem*, lecz jego relacja nie zawiera wskazówek umożliwiających poznanie czasu i okoliczności, w jakich tytuł ten został przejęty. Większość badaczy identyfikuje siedzibę chagana Rusów z Nowogrodem bądź Starą Ładogą²⁶ w oparciu o kryteria geograficzne, jak też o toponimy pochodzenia słowiańskiego i skandynawskiego. Do argumentów opartych na analizie przekazów historycznych doszły w ostatnich latach ustalenia archeologów, z których niezbiecnie wynika obecność i zasięg osadnictwa skandynawskiego na południe i wschód od Jeziora Ładoga, jak też w górnym dorzeczu Wołgi²⁷.

Odmienne poglądy w tej kwestii reprezentował O. Pritsak, który na podstawie przekazów źródeł arabskich dotyczących chaganatu ruskiego lokalizował jego położenie na terytorium plemienia Meria, a za centralny ośrodek uznawał Rostow nad górną Wołgą. Badacz podkreślał znaczenie tego położenia i wskazywał na jego atut, jakim była kontrola szlaków komunikacyjnych przebiegających

²⁴ P.B. Golden, 1982, s. 85–97, zwł. s. 83; В.Я. Петрухин, 2005, s. 75–76; И. Г. Коновалова, 2008, s. 226–237; Е.А. Мельникова, 2011а, s. 115–117.

²⁵ Al-Gardizī, *Zajn al-ahbār (Ozdoba wiadomości)*, fragm. XVII, s. 151–152. Tekst autora ukierunkowany jest na przedstawienie czytelnikowi opisów geograficznych wspartych różnymi ciekawostkami, co powoduje, że przekaz jest bardziej interesujący, choć nie zawsze odpowiada realiom. Natomiast Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-naḥīya (Księga drogocennych klejnotów)*, c. XII, s. 39 nadmieniał o występowaniu na wyspie niekorzystnych warunków do osadnictwa.

²⁶ W. Duczko, 2006, s. 33–35. Podobnie zapatrywał się H. Łowmiański, 1973, s. 132 (przyp. 422). Lokalizacja kraju Rūs vide F. Kmiotowicz, 1972/1973, s. 242–245. A. Nazmi, 1998, s. 89–101; S. Franklin, J. Shepard, 2013, s. 36–42 spośród rozpatrywanych lokalizacji siedziby chagana Rusów opowiedzieli się za Rurikowym Gorodiszczem (= Holmgarthar).

²⁷ A. Stalsberg, 2001, s. 360–380, s. 381–401 (katalog znalezionych łodzi); А.В. Комар, 2012, s. 300–333; А.В. Щавелев, 2014b, s. 369–373; В.Я. Петрухин, 2014, s. 196–201. Znaczenie szlaków rzecznych w systemie komunikacji i dla rozprzestrzeniania się osadnictwa skandynawskiego na terenie Europy Wschodniej podkreśla F.A. Melnikova, 1996a, s. 31–44.

wzdłuż Oki i Dońca. Ułatwiało ono także organizowanie wypraw w celach handlowych i łupieskich na południe, w kierunku Morza Azowskiego i Czarnego²⁸.

Równie liczne grono zwolenników zyskała koncepcja powstania organizacji politycznej nad środkowym dorzeczem Dniepru (z głównym ośrodkiem w Kijowie) na długo przed osiedleniem się Skandynawów w Europie Wschodniej. Analizując przed laty tę kwestię, H. Łowmiański wyraził pogląd, że terytorium, z którego pochodzili wzmiankowani w *Rocznikach bertyńskich* wysłannicy, znajdowało się nie w północnej części Europy Wschodniej, lecz w środkowym dorzeczu Dniepru, a jego centrum był Kijów²⁹. Autor *Początków Polski* nie był odosobniony w tym poglądzie, który okazał się bardzo rozpowszechniony w historiografii radzieckiej, a ostatnio także wśród niektórych badaczy rosyjskich – negujących, a w najlepszym razie marginalizujących rolę Skandynawów w dziejach i kulturze Słowian wschodnich³⁰.

Zwolennicy takiej polityczno-etnicznej konfiguracji powoływali się w dyskusjach na informacje o tytule chagana. Na tej podstawie wysuwali hipotezę, przechodzącą niekiedy w pewnik, o istnieniu nad środkowym Dnieprem organizacji politycznej związanej z Polanami, której władca nosił tytuł chagana, a jego państwo przybrało nazwę chaganatu (ruskiego³¹) na wzór chazarski. Kluczowym dowodem, na który powoływali się zwolennicy tej teorii, było wprowadzenie nazwy Ruś od rzeki Rosь, co miało dowodzić występowania tej nazwy na interesującym nas terenie na długo przed przybyciem Skandynawów nad środkowy Dniepr. Próby podejmowane przez przeciwników identyfikacji nazwy Ruś ze Szwedami i związania jej z nazwą rzeki Rosь nie znalazły jednak potwierdzenia w ustaleniach językoznawców. Pozostają także sprzeczne z relacjami autorów arabskich, którzy wyraźnie podkreślają odmienną etniczność i kulturę Skandynawów od ludności słowiańskiej. Należy bowiem zaznaczyć, że źródła arabskie³² informujące o Rusach nie identyfikowały ich (*al-Rhus*) ze

²⁸ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 64: „This means that Igor, as hereditary *Rus' khagan*, must have had his seat in Rostov land until he conquered Kiev, which became the center of Rus' only when Igor transferred his residence there”.

²⁹ H. Łowmiański, 1957, s. 115 w nawiązaniu do stanowiska historyków i archeologów radzieckich przyjmował powstanie państwowości w Kijowie na przełomie VIII/IX w., za czym przemawiały najazdy łupieskie na tereny położone nad Morzem Czarnym już w pierwszej połowie IX w.; vide idem, 1973, s. 132–133. Według F. Kmiotowicza, 1978, s. 33–34 państwo Polan jeszcze przed przybyciem Skandynawów miało rozwiniętą organizację władzy: „die sich auf des System der Doppelherrschaft gründete und an der Spitze kein örtlicher kleinherrscher sondern ein Grösstammensherzogener «Vorsteher der Vorstehwer stand»”, a przybyli nad środkowy Dniepr Skandynawowie „dies System zu respektiren”. Odnośnie do współczesnych badań archeologicznych nad początkami Kijowa vide: E. Mühle, 1987, s. 81–101; B. Зоценко, 2003, s. 26–52; W. Duczko, 2006, s. 167–174.

³⁰ E. Melnikova (E.A. Мельникова), 1996b, s. 49–60; П.О. Толочко, П.П. Толочко, 1998; В.В. Седов, 2002, (według indeksu); O. Tolochko (O.П. Толочко), 2001, s. 123–139. Przegląd stanowisk: W. Duczko, 2006, s. 32–35; В.Я. Петрухин, 2014, s. 129–131.

³¹ H. Łowmiański, 1973, s. 136.

³² Informacje ich autorów pochodziły od kupców, a także od wysłanników kalifa, którzy byli dobrze zorientowani w miejscowych realiach politycznych i etnicznych. Ich wartość i wiarygodność polegała na tym, że były dostarczane przez naocznych obserwatorów i przede wszystkim

Słowianami³³ (*as-Saqāliba*), wyraźnie odróżniali oba te ludy nie tylko pod względem etnicznym, lecz także kulturowym (Skandynawowie nie prowadzili osiadłego trybu życia, zajmowali się zazwyczaj żeglugą i handlem, a także organizowaniem napadów łupieskich na okoliczne ludy i plemiona, a nawet państwa). Określenia *ar-Rūs* i *ar-Rōs* oznaczają Skandynawów (Szwedów)³⁴ działających na obszarze Europy Wschodniej i zostały przejęte przez autorów arabskich z języka greckiego. Odrzucenie tych ustaleń oznaczałoby zakwestionowanie obecności Skandynawów w Europie Wschodniej w omawianym okresie.

Najbardziej udokumentowaną na gruncie lingwistyki pozostaje koncepcja wywodząca określenie *ar-Rūs* z języka zachodniofińskiego, w którym oznacza ono szwedzkich uczestników wypraw na wschodnich sąsiadów (Finów)³⁵. Bardzo wymownego świadectwa dostarcza także archeologia: w toku dotychczasowych prac wykopaliskowych nie natrafiono na ślady istnienia wczesnej organizacji politycznej w rejonie środkowego Dniepru i na terenie Kijowa. Zatem hipoteza o jego „handlowej” genezie, oparta na funkcjonowaniu zyskowego handlu z Bizancjum i krajami muzułmańskimi, nie znalazła potwierdzenia w obecnym materiale archeologicznym. Nazwa *Ruś* w odniesieniu do organizacji państwowej powstałej w rejonie środkowego Dniepru upowszechniła się dopiero w X wieku. Analizując tekst ПВЛ, J. Bonarek zwrócił uwagę na jeszcze inny aniżeli etniczny aspekt związany z nazwą Ruś, a oznaczający określoną grupę społeczną i militarną zajmującą się kupiectwem, a także łupiestwem³⁶. Odpowiadał on charakterowi zajęć przybyszy skandynawskich, którzy już w drugiej połowie VIII wieku osiedli w Europie Wschodniej.

Obecnie jednak powiązania te są kwestionowane, a ich zwolennikom – pomimo podejmowanych wysiłków – nie udało się w przekonujący sposób dowieść istnienia nad środkowym Dnieprem w pierwszej połowie IX wieku rozwiniętej organizacji politycznej Polan. Ostatnio W. Duczko rozpatrując tę kwestię, a uwzględniając krytyczne uwagi i niejednoznaczną wymowę źródeł,

uzupełniano je na bieżąco. W IX–X w. sprzyjał temu rozwój aktywnych kontaktów handlowych, jakie kalifat bagdadzki utrzymywał z ludami osiadłymi we Wschodniej Europie.

³³ F. Kmietowicz, 1967, s. 686–688; idem, 1972/1973, s. 241–246; vide uwaga do wydania Ibn Rosteha, *Kitāb al-A'lāq an-naḥīya* (*Księga drogocennych klejnotów*), s. 131–133 (przyp. 239). Autorzy arabscy nie tylko podają dokładne położenie siedzib Rusów, lecz także akcentują ich etniczną i kulturową odrębność od plemion słowiańskich, znajdującą odzwierciedlenie w kulturze materialnej, jak choćby w uzbrojeniu, ozdobach (kobiece i męskie), odzieży oraz w sposobie grzebania zmarłych. O występowaniu terminu *Saqāliba* w źródłach arabskich vide A. Nazmi, 1998, s. 74–76. Wyjątek stanowi relacja Ibn-Hurdādbeha, *Kitāb al-masālik wa'l mamālik* (*Księga dróg i królestw*), fragm. XVB, s. 77. T. Lewicki w komentarzu do tego fragmentu przychylił się do opinii, że identyfikacja Rusów ze Saqāliba może wynikać z postępującego procesu sławizacji skandynawskich przybyszy, osiadłych wśród miejscowej ludności. Nie można wykluczyć przyjmowania przez starszyznę słowiańską elementów skandynawskiej kultury materialnej, jak choćby broń, oporządzenie, strój, ozdoby. Czynnikiem sprzyjającym był udział w drużynie.

³⁴ A. Danylenko, 2004, s. 6–8, 17–27; H. Stang, 1996, s. 272–276.

³⁵ K.O. Falk, 1968, s. 9–19; F. Grucza, 1970, s. 586–589; H. Stang, 1996; A.B. Назаренко, 2001, s. 11–50; A. Danylenko, 2004, s. 27–32; E.A. Мельникова, В.Я. Петрухин, 2011a, s. 133–152; E. Melnikova (E.A. Мельникова), 2016, s. 1–32.

³⁶ J. Bonarek, 1998, s. 9–10, 15; vide komentarz do ПВЛН, s. 242–245.

skonstatował: „Żaden inny region nie przystaje lepiej do opisu Ibn Rosteha³⁷, nie wspominając nawet o znaleziskach archeologicznych, które dowodzą obecności kultury o charakterze skandynawskim w Starej Ładodze w pierwszych dekadach IX wieku”³⁸. Hipoteza o istnieniu państwa słowiańskiego w dorzeczu środkowego Dniepru z centrum politycznym w Kijowie w omawianym okresie³⁹ nie znajduje potwierdzenia ani w badaniach historycznych, ani też archeologicznych⁴⁰. Za najbardziej odpowiednią należy uznać lokalizację chaganatu ruskiego na północy, w rejonie Jeziora Ładoga – przemawiają za nią bogate znaleziska archeologiczne o wyraźnych związkach ze Skandynawią⁴¹. Argumentu dla jej zwolenników dostarczył Konstantyn Porfirogeneta, opisujący przygotowania Rusów do wyprawy na Konstantynopol i ich łodzie zwane monoksyłami⁴², zaznaczając, że uczestnicy tej wyprawy pochodzili z innej, „tamtej Rusi”, położonej na północ od drogi Greków do Waregów. Bliższa, wewnętrzna Ruś miała się znajdować w dorzeczu środkowego Dniepru (rejon Kijowa).

Jeszcze w pierwszej połowie XX wieku rozpowszechniona była hipoteza – obecnie zarzucona – lokalizująca chaganat Rusów na południu, tj. nad Morzem Azowskim na Półwyspie Tamańskim, a jego siedzibę w Tmutarakaniu⁴³. Zalecą

³⁷ Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-nafisa* (Księga drogocennych klejnotów), c. XII, s. 39.

³⁸ W. Duczko, 2006, s. 35, vide także s. 55–56.

³⁹ M.H. Апрамонов, 1962, s. 340, 365. А.П. Новосельцев, 1990, s. 208 w oparciu o wzmiankę tzw. Geografa Bawarskiego lokalizował chaganat ruski w dorzeczu środkowego Dniepru. W nowszej literaturze przedmiotu zwolennikiem tej hipotezy był B.B. Седев, 1999. Z polskich badaczy za tym stanowiskiem opowiedzieli się H. Łowmiański, 1957, s. 115 i n.; idem, 1973; F. Kmiotowicz, 1978, s. 33–34.

⁴⁰ F. Androshchuk, 2008, s. 520–528; J. Callmer, 2017, s. 141–151.

⁴¹ A.N. Kirpichnikov, L. Thålin-Bergman, I. Jansson, 2001, s. 221–244; A.N. Kirpichnikov, 2004, s. 183–196; K.A. Mikhailov, 2005, s. 419–432; N. Petrov, 2005, s. 433–447; A. Selin, 2005, s. 479–489; S.M. Sindbæk, 2017, s. 77–80; И.Н. Ершов et al., 2017, s. 70–84, *szczeg.* s. 72 (ryc. 1: rozmieszczenie stanowisk archeologicznych na obszarze miasta na podstawie wykopalisk przeprowadzonych w latach 1951–2015), s. 73 (katalog), s. 74 (ryc. 2: mapka z zaznaczonymi stanowiskami datowanymi na VIII–X w.); И.Е. Зайцева, 2017, s. 96–115: rezultaty badań nad przedmiotami wykonanymi z metali kolorowych, pochodzącymi z wykopalisk (osad Krutik i Pikl'skoe V) datowanych na IX–XI w., znajdujących się na obszarze wokół Jeziora Białego. Są to ozdoby i okucia wykonane z brązu i miedzi, także w połączeniu ze srebrem i ołowiem (Cu + Zn + Pb, Cu + Sn + Pb); wyroby z miedzi: s. 99 (ryc. 2), s. 102 (ryc. 4), s. 103 (ryc. 5), s. 104 (ryc. 6), s. 105 (ryc. 7). W mieście Krutik znajdowała się pracownia wytwarzająca ww. przedmioty, korzystająca z dostępności surowca (miedź). Analiza technologii ich wykonania oraz ornamentyka wskazują na oddziaływania metalurgii z terenów Europy Północnej (s. 97).

⁴² *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio* (dalej: *DAI*), c. 9, s. 57. P.B. Golden, 2001, s. 33 zwraca uwagę na występujące w tym fragmencie relacji uczonego cesarza bizantyjskiego reminiscencje typowe dla Nomadów, używających określeń dalszy–bliższy, środkowy, wewnętrzny–zewewnętrzny.

⁴³ Jej zwolennikami byli В.А. Мошин (V.A. Moszin), 1933, s. 188–196; idem, 1937–1938, s. 191–200 oraz G. Vernadsky, 1940–1941, s. 67–86; idem, 1959, s. 194–198; E.A. Шинаков, 2018, s. 337–342. Występujące w relacjach autorów arabskich wzmianki o trzech grupach Rosów (trzech Rusiach) mogą odzwierciedlać stan z pierwszej połowy X w., kiedy to Kijów, Nowogród czy Tmutorakań tworzyły odrębne jednostki terytorialno-organizacyjne. O znaczeniu regionu wokół Morza Azowskiego dla politycznych i handlowych interesów Bizancjum i Chazarów vide J. Shepard, 2006, s. 15–27. Z relacji *Cambridge document* oraz Konstantyna Porfirogenety wynika, że Tmutarakan (= arab. Matarha) został zajęty przez Rusów, lecz na krótko. Miało to miejsce za

takiego położenia miało być bezpośrednie sąsiedztwo i związki z Chazarami. Podgląd ten, odwołujący się m.in. do relacji Ibn-Rosteha i Ibn Ĥurdābeha, jest obecnie trudny do utrzymania, analogicznie jak te o lokalizacji siedzib Rusów nad Morzem Azowskim i przypisywaniu im zorganizowania napadu na Konstantynopol w 860 roku. W tekście homilii Focjusza lud ten został określony jako *nieznany* – patriarcha z pewnością nie nazwałby go tak, gdyby jego siedziby znajdowały się w rejonie nadczarnomorskim, a Rhosowie byłiby znani Bizantyjczykom.

Nie tylko lokalizacja siedziby władcy Rusów wzbudza kontrowersje. Wątpliwości dotyczą także ustalenia czasu i okoliczności, w jakich doszło do przyjęcia przez niego tytułu chagana. Szereg badaczy zwróciło uwagę na małe prawdopodobieństwo rozpowszechnienia znaczenia i przyjęcia tytułatury chagana poza środowiskiem nomadów⁴⁴. Nawet wśród nomadów bowiem była ona zarezerwowana wyłącznie dla członków jednej dynastii. Zdaniem I.H. Garipzanowa hipoteza o chaganacie Rusów w omawianym okresie została oparta na niewłaściwej interpretacji znanego fragmentu *Roczników Bertyńskich* (838)⁴⁵. Najczęściej uważa się, że był on rezultatem zależności od Chazarów utrwalonym w staroruskiej tradycji latopisarskiej, reprezentowanej przez ПВЛ i НПЛ⁴⁶. Zdaniem O. Pritsaka, autora oryginalnej koncepcji wyjaśniającej obecność tytułu chagana na Rusi, jego przyjęcie nastąpiło w rezultacie ucieczki jednego z przedstawicieli rodu chagana, którego nowym punktem oparcia stał się Rostów n. Donem⁴⁷. Miało to nastąpić podczas kryzysu wewnętrznego, do którego doszło w chaganacie w latach trzydziestych IX wieku. Natomiast inni badacze występowanie tytułatury chagana w odniesieniu do władców ruskich traktują jako przejaw niezależności bądź też pretendowania przez nich do przejęcia dziedzictwa i wpływów chazarskich wśród osiadłych w Europie Wschodniej plemion słowiańskich⁴⁸. Trzecią możliwość stanowi przejaw pozostawiania

rządów księcia Igora (Helgu z dokumentu z Cambridge), tj. w 941 r. Natomiast przed połową X w. brak zabytków archeologicznych potwierdzających obecność osadnictwa Rusów w tym mieście. Vide także J. Shepard, 2006, s. 15–18, 26–27. Odnośnie do analizy materiałów archeologicznych vide B.H. Чхайдзе, 2008 oraz idem, 2010, gdzie omówione zostały związki Rusi Kijowskiej z Tmutorakaniem w okresie od końca X do końca XI w.

⁴⁴ М.Н. Артамонов, 1962, s. 365; А.П. Новосельцев, 1990, s. 206–208.

⁴⁵ I.H. Garipzanov, 2006, s. 10 dokonał analizy formy zapisu tytułatury chagana występującej w historiografii karolińskiej. O posługiwaniu się tytułem chagana przez władców normañskich vide list Ludwika Niemca adresowany do cesarza bizantyjskiego Bazylego I z 871 r. (MGH SS 3, 1838, s. 523), w którym występuje forma *chaganum*. Władca wschodniofrankijski potwierdził występowanie tego tytułu u Awarów, Chazarów i Normanów (Skandynawów). I.H. Garipzanov zwrócił także uwagę na konieczność rewizji sugestii wysuniętej przez E. Kunika o występowaniu w określeniu *chacanus* nie tyle tytułu, co imienia Håkon. Jak zauważył w kokluzji: „[...] that it is very unlikely that this *konung* took the name of khagan around the year 839, with all political implications and claims connected to it” (s. 11).

⁴⁶ ПВЛ 1, АМ 6360 (852), s. 18; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, s. 107 (dalej: НПЛ).

⁴⁷ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 64–65.

⁴⁸ А.П. Новосельцев, 2000b, s. 368 (formy pisowni tytułu *chagan*, *kagan* w źródłach hebrajskich i muzułmańskich zawierających informacje o stosunkach politycznych i etnicznych w Europie Wschodniej). Badacz opowiedział się za recepcją tytułu chagana przez książąt Rhusów

w strefie dominacji chazarskiej, co jest o tyle zasadne, że posługiwanie się tytułem chagana poza środowiskiem koczowników nie miałyby sensu. В.Я. Петрухин (V.I. Petrukhin) uważa, że łączenie tytułu chagana z władcami kijowskimi, wspomniane w przekazach autorów arabskich, miało na celu legitymizację rządów Waregów w naddnieprzańskim grodzie⁴⁹. Zaznaczyć należy, że przedstawiona w ПВЛ akcja rozszerzania władzy Olega na sąsiednie plemiona słowiańskie nie obejmowała terenów położonych na lewym brzegu dorzecza Dniepru i Donu, gdzie rozciągała się strefa dominacji Chazarów. Oleg podjął najpierw działania przeciwko Drewlanom, którzy zajmowali tereny położone na prawym brzegu Dniepru. Dopiero po ich pokonaniu mógł podjąć dalszą ekspansję, tym razem na terenach pozostających pod zależnością Charazów. Dotyczyło to Siewierzan i Radymiczów. Zdaniem badacza posługiwanie się przez władców Kijowa tytułem chagana w omawianym okresie jest zatem uzasadnione, gdyż stanowiło wyraz dążeń i aspiracji politycznych w odniesieniu do dworu bizantyjskiego i karolińskiego (Ludwika I Pobożnego)⁵⁰.

Jeszcze bardziej wymowny charakter odwołania się do tradycji chazarskiej na Rusi odnajdujemy w kazaniu zatytułowanym *Słowo o prawie i łasce*⁵¹ metropolity Ilariona, który nazwał kaganem Włodzimierza I⁵². *Słowo* jest typowym utworem hagiograficznym oraz panegirycznym i odznacza się wysokimi walorami literackimi, a także „apologią zwycięskiego chrześcijaństwa i dynastii ruskiej, jest pochwałą władcy – krzewiciela chrześcijaństwa, ujętą w formę rozprawy

już w pierwszej tercji IX w. (s. 376, 379). Okolicznością sprzyjającą był wybuch kryzysu w państwie chazarskim, czego dziedzictwem był tytuł wielkiego księcia na Rusi. Podobne stanowisko reprezentuje E.A. Мельникова, 2011a, s. 120.

⁴⁹ V.I. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 1992, s. 395.

⁵⁰ V.I. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 2007a, s. 256.

⁵¹ Zabytek ten datowany jest pomiędzy 1046 a 1051 r. Jego autorstwo przypisuje się najprawdopodobniej Ilarionowi, pierwszemu metropolicie na Rusi pochodzenia słowiańskiego, który został wyniesiony do godności metropolity bez aprobaty patriarchatu w Konstantynopolu (vide НПЛ, АМ 6559, s. 2). Sprawował tę funkcję do śmierci księcia Jarosława Mądrego (1054), vide Ch. Hannack, 2003, Sp. 376. Brak danych na temat reakcji dworu cesarskiego w Bizancjum na intronizację Ilariona dał podstawę do wysunięcia przypuszczenia o wystąpieniu za rządów Jarosława Mądrego sporu pomiędzy Kijowem a Konstantynopolem, vide W. Jakubowski, 1964, s. 250–251. W nowszych studiach natomiast kwestia ta traktowana jest jako otwarta, vide G. Podskalsky, 2000, s. 125. O ówczesnych rusko-bizantyjskich stosunkach kościelnych vide A. Poppe, 1972, s. 5–31. Odnośnie do tytułatury władców ruskich w omawianym okresie vide P. Boroň, 2010, s. 180–196. Jak podkreśla E.A. Мельникова, 2011a, s. 115: „Единственным титулом правителя в Древней Руси, засвидетельствованным ПВЛ, является термин «князь», применяемый к правителям разного ранга, статуса и происхождения. «Князьями» называются верховные правители Руси – великие князья киевские (затем владимиристо-суздальские, тверские и т. д.) вплоть до XVI в. Тем же термином обозначаются главы отдельных территориально-политических образований, входивших в состав Древнерусского государства (княжеств), фактические вассалы великого князя киевского. Наконец, он применяется для обозначения глав племенных объединений (древлян и др.), подчиненных на протяжении X–XI вв. власти Киева, а также печенежских и половецких ханов, литовских вождей и пр. Иерархия властных статусов тем самым в терминологии ПВЛ не получила отражения”.

⁵² Ilarion, *Sermon an law and grace*, c. 42–43, s. 17–18; W. Hryniewicz, 1995, s. 193–199, 204.

teologicznej”⁵³. Elementy starotestamentowe w homilii Ilariona zauważyć można w porównywaniu książąt Włodzimierza I i Jarosława Mądryego do postaci Salomona i Dawida. Dodatkowo działalność pierwszego z wymienionych władców ruskich została przyrównana do osiągnięć Konstantyna Wielkiego⁵⁴. Dzieło to dobrze wpisuje się w charakter kultury religijnej ówczesnej Rusi: z jednej strony afirmuje przyjęcie chrześcijaństwa za pośrednictwem Bizancjum oraz ukazuje rolę i zasługi Olgi i Włodzimierza I w tym procesie, z drugiej natomiast akcentuje opozycję wobec innych wyznań. Dotyczy to także Chazarów, którzy przyjęli judaizm. Wątek ten odnajdujemy również w ПВЛ, we fragmencie opisującym wybór religii przez księcia Włodzimierza I i jego odpowiedź na propozycję przyjęcia wyznania od Chazarów⁵⁵. Okoliczność wygłoszenia kazania przez Ilariona podczas konsekracji soboru pw. św. Sofii w Kijowie wskazuje na to, że użycie tytułu kagana w odniesieniu do Włodzimierza I i Jarosława Mądryego nie było przypadkowe, a miało na celu podkreślenie ich dokonań także w sferze politycznej. Ponadto wskazuje na świadome dążenie do zaznaczenia pozycji wymienionych władców oraz eksponowanie ich niezależności wobec Bizancjum.

Kolejnym zabytkiem związanym z chazarską tytulaturą jest fresk w soborze pw. św. Sofii w Kijowie, pochodzący z drugiej połowy XI wieku. Fresk przedstawia księcia Światosława Jarosławowicza i umieszczono na nim napis zawierający słowa modlitwy: „Съпаси Г[оспод]и каг[а]на нашего”⁵⁶. Zarówno *Słowo o prawie i łasce*, jak też zachowane graffiti stanowią wymowne świadectwa rosnących aspiracji władców Kijowa wobec Bizancjum, niepomijających jednak podkreślenia politycznych i religijnych związków z Konstantynopolem. Interesujące nas określenie, którego użył metropolita Ilarion, odzwierciedla pojawienie się w ówczesnej kulturze politycznej nowego kierunku myślenia, akcentującego silną pozycję i niezależność władców kijowskich od Konstantynopola⁵⁷. Stanowi także znaczący dowód na występowanie w okresie rządów Jarosława Mądryego tendencji do *imitatio imperii*⁵⁸. Fakt, że podane przykłady pochodzą z połowy i trzeciej ćwierci XI wieku, może przemawiać za utrzymywaniem się na Rusi dziedzictwa chazarskiego w sferze politycznej. Tym bardziej, że chazarska tytulatura władcy – chanan/kagan – była rozpowszechniona wśród plemion słowiańskich w Europie Wschodniej.

Należy stwierdzić, że na obecnym etapie badań możemy jedynie wykazać, że występowanie w źródłach informacji o chaganacie ruskim odzwierciedla krótki okres jego istnienia, jednak bez szczegółowego określenia kiedy i w jakich

⁵³ A. Poppe, 1975, s. 301; idem, 1970, s. 17.

⁵⁴ Ilarion, *Sermon an law and grace*, c. 57, s. 22 (odwołanie do postaci Konstantyna Wielkiego miało dobitnie ukazać wielkość dokonań Włodzimierza na polu religijnym), c. 66, s. 26: „And furthermore, pray for your son, our devout kagan, Georgij [...]”.

⁵⁵ ПВЛ 1, АМ 6494 (986), s. 79–80. Por. komentarz w ПВЛН, s. 313–314.

⁵⁶ С.А. Высоцкий, 1966, nr 13, s. 49–52.

⁵⁷ И.Н. Данилевский, 2008, s. 134–153.

⁵⁸ Na polu architektonicznym dobrze ukazują to wzniesione za rządów Jarosława Mądryego budowle, takie jak Złota Brama oraz Sobór Kijowski pw. św. Sofii. Vide Ю.А. Артамонов, 2008; В.М. Рычка, 2008. Wśród graffiti znajdujących się w soborze pw. św. Sofii znajduje się zapis o śmierci Jarosława, w którym nazwany on został „царем”, vide С.А. Высоцкий, 1966, nr 8, s. 40.

okolicznościach miało to miejsce. Otwartym pozostaje pytanie, czy książęta kijowscy poza tytułaturą przejęli też inne elementy chazarskiej organizacji państwa⁵⁹. Odnosi się to w pierwszym rzędzie do sytemu dwuwładzy (diarchia) i roli, jaką odgrywali wojewodowie – zwłaszcza w kwestiach wojskowych⁶⁰. Zdaniem Th.S. Noonana za recepcją chazarskiego systemu rządzenia przez Ruś Kijowską może przemawiać sposób egzekwowania danin i trybutów od podległych plemion⁶¹ (analogie do dani chazarskiej z ПБЛ). Pojawiający się w źródłach arabskich z X wieku (Ibn Rosteh, Al-Gardīzī, *Hudud al-'Alam*) tytuł chagana w odniesieniu do władców ruskich przemawia za występowaniem bardziej intensywnych kontaktów chazarsko-skandynawskich w omawianym okresie, jak też za znacznie większą rolą, jaką odegrał chaganat chazarski w dziejach plemion słowiańskich z dorzecza środkowego Dniepru. Ich potwierdzeniem było utrzymywanie się chazarskich reminiscencji w sferze kultury politycznej Rusi Kijowskiej jeszcze w drugiej połowie XI wieku. Możemy zatem z dużym prawdopodobieństwem przyjąć występowanie chaganatu ruskiego. Dogodnym momentem, w którym władca Rusów mógł przyjąć tytuł kagana/chagana, były lata trzydzieste IX wieku, kiedy doszło do kryzysu wewnętrznego w państwie Chazarów.

Dla zwolenników istnienia silnej organizacji politycznej nad środkowym Dnieprem w pierwszej połowie IX wieku ważnym argumentem był najazd Rusów⁶² na Konstantynopol w 860 roku. Szczegóły przebiegu tego wydarzenia znalazły odbicie w tekstach dwóch homilii, które patriarcha Focjusz wygłosił wkrótce po odparciu najeźdźców spod murów Konstantynopola. Dowiadujemy się z nich, że byli nimi nieznanymi przybysze z północy, charakteryzujący się okrucieństwem w postępowaniu wobec ludności greckiej⁶³. W relacjach występują typowe epitety literackie, jakimi zazwyczaj charakteryzowano plemiona barbarzyńskie (np. piorun hiperborejski), co czyni je mało wiarygodnymi świadectwami, nie mówiąc już o tym, by na ich podstawie dało się ustalić

⁵⁹ E.A. Мельникова, 2011a, s. 121 nie odrzuca możliwości recepcji w sferze symboliki władzy.

⁶⁰ W odniesieniu do wojewody vide Ibn Rosteh, *Kitāb al-'Alāq an-nafisa* (*Księga drogocennych klejnotów*), c. XI, s. 37, s. 125–127 (komentarz). Za występowaniem diarchii na Rusi opowiadają się O. Pritsak, 1995, s. 573; V.I. Petrukhin, 2013, s. 293. Bardziej ostrożne stanowisko w tej kwestii zajęli P.B. Golden, 2001, s. 32–34; J. Dudek, 2017, s. 282–301. Natomiast T. Lewicki (vide *Źródła...*, t. 3, s. 212, przyp. 535) opowiadał się za możliwością przyjęcia tytułu chagana przez władców ruskich, lecz zdecydowanie odrzucał możliwość recepcji chazarskich podwójnej monarchii. Odnosnie do wojewodów vide A. Gieysztor, 1971, s. 317–325; P. Żmudzki, 2009, s. 440–442, 450–458. Charakterystyka Światosława i jego sposobu rządzenia oraz przedstawienie go jako modelowego przykładowo księcia-wojownika vide: ПБЛ 1, AM 6472 (964), s. 46; Jan Skylitzes, *Zarys historii*, s. 185; Leon Diakon, *Dzieje*, XII. 11, s. 151, 152.

⁶¹ Th.S. Noonan, 2001, s. 94.

⁶² Autor ПБЛ 1, AM 6374, s. 19 umieścił to zdarzenie pod 866 r., co było efektem braku dostępu do wiarygodnych dzieł historiografii bizantyjskiej. W literaturze przedmiotu obszernie przedstawił ten problem A.A. Vasiliev, 1946. Mimo czasu, jaki upłynął od jej opublikowania, praca ta zachowała dużą wartość dokumentacyjną i dotychczas pozostaje podstawowym opracowaniem w tym zakresie. W nowszej literaturze przedmiotu kwestię tę przedstawił П.В. Кузнецов, 2003, s. 3–14.

⁶³ *The Homilies of Photius patriarch of Constantinople*, s. 82–95 (I homilia), s. 95–110 (II homilia).

tożsamość etniczną najeźdźców⁶⁴. Określenia, jakimi posłużył się patriarcha, bardzo wyraźnie wskazują na to, że atak na stolicę cesarstwa był nagły i niespodziewany, przez co wywarł silne i negatywne wrażenie na jej mieszkańcach (okrucieństwo napastników). Sprawcą napadu miał być lud o nieustalonej nazwie i scytyjskim pochodzeniu – drugie określenie, jak też kontekst czasowy wskazują na występowanie w tekście cech archaicznych. Uwagę zwracają przygotowanie do wyprawy i jej trasa, pozwalające w sposób niezauważony dotrzeć do wyznaczonego celu przez znajdujące się na Krymie greckie ośrodki. Wyklucza to możliwość pochodzenia najeźdźców z ziem położonych w strefie nadczarnomorskiej, albowiem region ten, jak też osiadłe w nim ludy i plemiona były Bizantyńczykom dobrze znane – nie tylko z kontaktów dyplomatycznych, lecz również handlowych. Focjusz, nie mając dokładnych danych odnośnie do nazwy ludu, który zaatakował Konstantynopol, poza podaniem w swojej relacji kierunku, z którego lud ten przybył, scharakteryzował również jego przedstawicieli przy użyciu typowych epitetów, jakimi zazwyczaj określano barbarzyńców, tj. dzikość, okrucieństwo, zawziętość, chciwość i pogarda okazywana ofiarom. Kwestią wzbudzającą kontrowersje wśród badaczy jest lokalizacja siedzib tego ludu. Obok cieszącej się sporym zainteresowaniem hipotezy umieszczającej te siedziby nad Morzem Czarnym, w literaturze przedmiotu przeważa pogląd, że najazdu w 860 roku dokonała Ruś znad środkowego Dniepru, czyli tzw. bliższa, a nie ta dalsza, osiadła nad Wołchowem i Ilmeniem⁶⁵.

Z treści homilii Focjusza⁶⁶ dowiadujemy się, że atakujący pochodzili z ludu, który był dotychczas nieznanym autorom greckim i nie budził ich zainteresowania. Sytuacja uległa zmianie dopiero w 860 roku. Wzmianka o tym, że ów lud należał do niewolnych, zależnych, może wskazywać na jego związki np. z chanatami chazarskim – o ile nie jest to jedynie figura retoryczna. Rozpatrując trasę przebiegu, jak też sposób przeprowadzenia ataku, trudno uznać trafność opinii Focjusza, jakoby najeźdźcy byli pozbawieni dowódcy. Cała akcja musiała być dobrze zaplanowana, za czym przemawia informacja o nagłym pojawieniu się napastników w granicach cesarstwa. Od wcześniejszych najazdów, których celem był Konstantynopol, napad z 860 roku różnił się tym, że napastnicy nie podjęli oblężenia stolicy, a poprzestali na pustoszeniu terenów wokół niej. Na podstawie analizy materiału źródłowego A.A. Vasiliev opowiedział się przeciwko traktowaniu tej akcji jako krótkotrwałego wypadu zbrojnego – przeciwnie, określał ją na około 10 miesięcy. Miała się rozpocząć w czerwcu 860 roku, a zakończyć w 861 wskutek poniesionej przez Rusów porażki⁶⁷. Według relacji autorów greckich (*Kontynuacja Teofanesa*, Jan Skylitzes⁶⁸) fakt, że najeźdźcy zostali zmuszeni do odwrotu, był zasługą interwencji sił niebiańskich. W relacji

⁶⁴ Ibidem, I oraz II, a także komentarz na s. 91 (przyt. 58).

⁶⁵ W *ПБЛ* I, AM 6374 (866), s. 19 jako organizatorzy tej akcji zostali wymienieni Askold i Dir; por. komentarze do *ПБЛ* 2, s. 246 oraz *ПБЛН*, s. 254–255.

⁶⁶ *The Homilies of Photius patriarch of Constantinople*, c. II 10, s. 193.

⁶⁷ A.A. Vasiliev, 1946, s. 217–218.

⁶⁸ Ioannis Skylitzae, *Synopsis historiarum*, lib. I, c. 18 (w. 44–49), s. 107; *Theophanes Continuatus*, lib. IV. c. 33 (w. 1–9), s. 278.

ПБЛ znajdujemy ponadto wiadomość o odwróceniu niewielkiej liczby uczestników ataku na Konstantynopol, a przyczynę klęski organizatorów kampanii kronikarz przypisuje wstawiennictwu Bogarodzicy⁶⁹. Dostępne relacje nie informują nas o udziale floty greckiej w walkach z Rhosami ani o tym, co było przyczyną zakończenia całej akcji. Podczas odwrotu najeźdźcy utracili łupy, część z nich dostała się do niewoli, a tylko niewielka ich liczba powróciła w rodzinne strony⁷⁰.

Wczesną aktywność militarną Rusów w strefie czarnomorskiej dokumentuje także żywot św. Stefana z Suroża⁷¹. Tekst pochodzi z końca średniowiecza, lecz odnosi się do wydarzeń mających miejsce w ostatniej dekadzie VIII wieku. Również żywot św. Jerzego z Amastris⁷² zawiera wzmiankę o dokonanych w końcu pierwszej ćwierci IX wieku najeździe na miasta położone na wybrzeżu Paflagonii. Informacje o działaniach flotylli Rusów na wodach Morza Kaspijskiego w rejonie południowo-wschodniego wybrzeża⁷³ (Djurdjan bądź Jurian) przynoszą także relacje autorów arabskich. Dotarcie Skandynawów tak daleko na południe było możliwe dzięki typowi używanych łodzi, dzięki którym mogli oni pokonywać zarówno duże arterie rzeczne, jak też akweny morskie. Śladem po kontaktach Skandynawów z miastami strefy kaspijskiej są znaleziska monet pochodzących z mennic muzułmańskich, datowane na koniec VIII wieku, na które natrafiono podczas wykopalisk w Starej Ładodze⁷⁴.

Chociaż akcja militarna z 860 roku okazała się klęską, Bizancjum bynajmniej jej nie zlekceważyło, na co wskazuje wysłanie misji chrystianizacyjnej do Rusów⁷⁵. Focjusz wspomina w encyklice o biskupie wysłanym z zadaniem ich ewangelizacji⁷⁶, jakkolwiek nie podaje szczegółów pozwalających na odwołanie się do przebiegu i efektów jego pracy (w tym zwłaszcza przedstawienia typowych działań misjonarskich, jak nauczanie, opis cudu mającego przekonać wątpiących oraz przygotowania do ceremonii chrztu). Relacji Focjusza nie należy jednak traktować jako przekazu mało wartościowego, albowiem odbiorcami jego

⁶⁹ ПБЛ 1, AM 6374 (866), s. 19 oraz komentarze w ПБЛ 2, s. 246. W nowszych badaniach (ПБЛН, s. 254–255) zwraca się uwagę na możliwość podjęcia przez Skandynawów dwóch ataków na Bizancjum, w tym pierwszego w 860 r. i drugiego, który nie był datowany.

⁷⁰ A.V. Vasiliev, 1946, s. 226–228.

⁷¹ A.A. Vasiliev, 1936, s. 109–112.

⁷² *Житие Георгия Амастридского*, s. 129–130. Amastris należało do ważniejszych ośrodków militarnych (uwagę zwracają zachowane potężne mury obronne) i handlowych na wybrzeżu Paflagonii; utrzymywało regularne kontakty handlowe z miastami greckimi znajdującymi się na Półwyspie Krymskim (przed wszystkim z Chersonезem), vide J. Crow, 2017, s. 389–394.

⁷³ D.M. Dunlop, 1954, s. 210; F. Asadov, 2014, s. 274–278; idem, 2019, s. 144, 148.

⁷⁴ Th.S. Noonan, 1986, s. 321–348.

⁷⁵ Focjusz, *Encyklika*, s. 244–245. W nowszych badaniach nie wyklucza się możliwości podjęcia prac nad chrystianizacją Rhosów, vide ПБЛН, s. 254. Wynika to z relacji kontynuatora kroniki *Theophanesa*, lib. IV. 33.1, s. 278. Przegląd opinii i stanowisk w historiografii XIX–XX w. vide П.В. Кузнецов, 2003, s. 9–13.

⁷⁶ Okoliczności i rezultaty tej pierwszej misji przedstawili: V. Peri, 1988–1989, s. 114–131; J. Shepard, 2014, s. 234–242. H. Łowmiański, 1957, s. 154–155 wzmiankę o chrzcie Rusi i encyklikę patriarchy Focjusza odniósł do „Rusi czarnomorskiej”, co tłumaczy, dlaczego Ruś kijowska zaniechała napadów na terytorium Bizancjum na skalę porównywalną do ataku z 860 r. Ziemi nadczarnomorskie były bazą wypadową w tego typu działaniach.

encykliki byli dobrze zorientowani w problematyce duchowni greccy, w tym również ci spośród nich, którzy reprezentowali diecezje utrzymujące kontakty handlowe z terenami położonymi na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. Charakteryzując źródła dotyczące chrystianizacji Rusi Kijowskiej, I. Ševčenko zwrócił uwagę na biografię cesarza Bazylego I. Znajduje się w niej interesujący przekaz odnoszący się do chrztu Rusi, jednak umieszczający go w innym kontekście czasowym⁷⁷. Wynika z niego, że chrzest miał miejsce nie za rządów cesarza Bazylego I i patriarchy Ignacego, lecz za ich poprzedników⁷⁸. W ПБЛ brak natomiast jakiegokolwiek wzmianki o tak wczesnej, datowanej na lata sześćdziesiąte IX wieku recepcji chrześcijaństwa. Kronikarz umieszcza ją dopiero w późniejszym czasie (X wiek), wyraźnie eksponując rolę, jaką odegrali w tym procesie księżna Olga i jej wnuk, Włodzimierz I Wielki.

Blizsza analiza ówczesnych działań prowadzonych przez dwór cesarski, jak choćby wysłanie misji Konstantyna Filozofa do Chazarów⁷⁹ (861), przemawia jednak za poglądem, że w okresie rządów Michała III, kiedy patriarchą w Konstantynopolu był Focjusz, zostały podjęte działania mające na celu chrystianizację Rhosów. Ich efekty były jednak nikłe. Na ogół uważa się, że okoliczności, w jakich Bazyl I objął rządy w Bizancjum, a także tendencja ówczesnej historiografii, by ukazywać jego działalność w jak najbardziej pozytywnym świetle, spowodowały przesunięcie datowania kontaktów bizantyjsko-ruskich – w tym także sprawę chrystianizacji – na okres po śmierci Michała III i depozycji Focjusza, którego zastąpił na tronie patriarchy w Konstantynopolu Ignacy⁸⁰.

Najazd Rusów na tereny wokół Konstantynopola (w 860) miał także wpływ na relacje bizantyjsko-chazarskie. Uświadomił dobitnie dyplomacji konstantynopolikańskiej niebezpieczeństwo grożące cesarstwu od strony Morza Czarnego, które Bizantyjczycy traktowali jako wewnętrzne jezioro. Do tamtej pory tylko Awarowie⁸¹ i Arabowie⁸² zagrozili stolicy, dokonując blokady przy użyciu floty. Rusowie, dzięki konstrukcji swych łodzi, mogli przemieszczać się zarówno po rzekach, jak też po otwartych akwenach. W 861 roku do kraju Chazarów wyruszyła misja, której inicjatorem był cesarz Michał III. Na jej czele stanął Konstantyn⁸³, bliski współpracownik Focjusza i zarazem wykładowca w słynnej szkole Magnaura. Jego talent dyplomatyczny i zdolności polemiczne dały się zauważyć podczas wcześniejszej podróży na dwór kalifa. Wysłanie Konstantyna w kolejną podróż wskazuje na znaczenie, jakie otoczenie cesarza bizantyjskiego

⁷⁷ *Kontynuacja Teofanesa*, ks. V 97, s. 35, 37. O tendencyjności powyższego zapisu vide L. Havlíkova, 1993, s. 107.

⁷⁸ I. Ševčenko, 1997, s. 50 (przekład źródła).

⁷⁹ J. Shepard, 1998, s. 14–18.

⁸⁰ *Żywot Konstantyna*, roz. IX 10, 15, 17, s. 71–72; X 1, s. 73; XI 23, 42, 45, s. 82–83 (dalej: *ŻKon.*); V. Peri, 1988–1989, s. 122; A. Avenarius, 1992, s. 163. Za wiarygodną uważał on tylko tę część relacji Kontynuatora Theophanesa, która dotyczyła kontaktów z Rusią.

⁸¹ Dokładny przebieg oblężenia w 626 r. oraz przygotowania do ataku od strony morza przedstawia *Chronicon paschale*, 626, s. 170–181; M. Hurbanič, 2019, s. 55–63, 102–117, 181–222; G. Kardaras, 2019, s. 82–87, 177–178.

⁸² Blokada stolicy cesarstwa trwała od 674 do 678 r.

⁸³ Została ona bardzo dokładnie przedstawiona w *ŻKon.*, roz. VIII–XI, s. 66–83.

przywiązywało do regionu czarnomorskiego. Chazarowie byli sprzymierzeńcami Bizancjum w walce z kalifatem bagdadzkim, jednak zachowywali dystans do wpływów cesarstwa, czego dowodem jest przebieg omawianej misji Konstantyna. Była to rutynowa działalność dyplomacji dworu bizantyjskiego, która dążyła do odbudowy wpływów w najbliższej położonej strefie, do której zaliczono także terytorium państwa chazarskiego. Polityczny cel misji Konstantyna staje się jeszcze bardziej wyraźny, jeżeli weźmiemy pod uwagę ówczesne położenie Bizancjum. Zdaniem J. Leśnego był on ważniejszy od samej chrystianizacji, która – dodajmy – odniosła niewielki efekt⁸⁴. Jedyne 200 możnych należących do chazarskiej elity zdecydowało się na przyjęcie chrztu⁸⁵. Konstantyn wyszedł wprawdzie zwycięsko z dysputy z adwersarzami, która odbyła się na dworze chagana, jednak Chazarowie nie zdecydowali się na przyjęcie nowej religii za pośrednictwem Bizancjum. Chociaż misja nie odniosła zamierzonego skutku, to stosunki bizantyjsko-chazarskie nie uległy zmianie i chaganat nadal był traktowany priorytetowo przez Konstantynopol.

Wyrażony w literaturze przedmiotu pogląd, że kontakty chazarsko-ruskie (skandynawskie) charakteryzowały się napięciem i agresją, odnosi się przede wszystkim do relacji z pierwszej połowy X wieku oraz z okresu poprzedzającego upadek chaganatu⁸⁶. We wcześniejszym stuleciu sytuacja była inna, o czym możemy wnioskować z greckich i arabskich źródeł dotyczących stosunków etnicznych i politycznych w Europie Wschodniej. Poza kierunkiem południowym Skandynawowie rozwinęli także ekspansję na wschód, na tereny położone nad górną Wołgą i Oką. Potwierdzają to znaleziska archeologiczne z okolic Jarosławia, Perejesławia, Suzdala i Włodzimierza n. Kłaźmą, gdzie – poza osadami – archeolodzy natrafili na liczne pochówki skandynawskiego pochodzenia⁸⁷. Duże ich skupisko zlokalizowane jest też w dorzeczu górnej Wołgi, co wskazuje na znaczenie tamtejszych połączeń komunikacyjnych dla kontaktów handlowych Skandynawów z terenami chaganatu chazarskiego i Azji Środkowej oraz z krajami muzułmańskimi⁸⁸. Kolonizacja tych ziem, przejawiająca się zakładaniem osad, powstawaniem nekropolii oraz występowaniem przedmiotów o typowo skandynawskiej proweniencji, wskazuje na wyraźną tendencję do uzyskiwania dostępu do głównych szlaków i centrów handlu dalekosiężnego we wschodniej Europie. Datowanie znalezisk archeologicznych wskazuje na to, że osadnictwo skandynawskie na interesujących nas obszarach uległo rozszerzeniu w ciągu IX wieku⁸⁹.

Ekspansja na południe, wzdłuż Dniepru, stała się możliwa wraz z przemianami etnicznymi, do których doszło w strefie czarnomorskiej w ostatniej dekadzie IX wieku. Była związana z wędrowką Węgrów, którzy około połowy IX wieku

⁸⁴ J. Leśny, 1987, s. 35–36. Vide także J. Dudek, 2017, s. 350–353.

⁸⁵ *ŻKon.*, roz. XI 41, s. 83.

⁸⁶ K.A. Brook, 2010, s.143 określa je jako „turbulent and aggressive”.

⁸⁷ T.[A.] Pushkina, 2004, s. 41–53; W. Duczko, 2006, s. 160–166.

⁸⁸ R.K. Kovalev, 2005a, s. 64–66, 85–92; E.A. Мельникова, 2011f, s. 433–440; eadem, 2011g, s. 440–448; B. Hårdh, 2016, s. 19–33.

⁸⁹ E.A. Мельникова, 2011e, s. 269–278.

odgrywali zasadniczą rolę w kształtowaniu stosunków politycznych i etnicznych we wschodniej Europie. W poszukiwaniu kandydatów, do których można by odnieść głosę z relacji roczników z St. Bertin o trudnościach z powrotem wysłanników chagana Rhus do Konstantynopola w 839 roku, należy wskazać właśnie na Węgrów. Konstantyn Porfirogeneta, charakteryzując stosunki etniczne i polityczne w strefie czarnomorskiej, wspominał o migracji Węgrów z Lebedii⁹⁰ do Atelkuzu⁹¹.

Czas wędrówki Węgrów do Atelkuzu pozostaje niezny. Najczęściej wskazuje się na okres wojny domowej⁹², która rozegrała się w chaganacie chazarskim w latach trzydziestych IX wieku. Przemieszczanie się Węgrów należy datować przed 839 rokiem, co dobrze koresponduje z relacją *Roczników bertyńskich* opisującą przybycie wysłanników chagana Rusów w składzie poselstwa bizantyjskiego na dwór Ludwika Pobożnego w Ingelheim. Około połowy IX wieku nastąpiło ukształtowanie się nowego układu sił na stepach czarnomorskich, gdzie pojawili się Węgrzy oraz pierwsze grupy Pieczyngów. Pomimo zakończenia kryzysu wewnętrznego w chaganacie i ustabilizowania się jego pozycji w regionie, równowaga pomiędzy Chazarami, Węgrami i Pieczyngami była krucho. Potwierdzają to okoliczności, w jakich doszło do budowy fortecy Sarkel, zlokalizowanej w miejscu o strategicznym znaczeniu dla Chazarów. Dla wzmocnienia pozycji chaganatu dwór bizantyjski przysłał *spatharokandidatos* Petronasa Kamaterosa, który opracował plan budowy twierdzy nad brzegiem Donu i nadzorował prace związane z jej wzniesieniem⁹³.

Na podstawie przeprowadzonych badań archeologicznych ustalono, że obiekt – typowy fort bizantyjski – miał kształt czworokąta o wymiarach 193,5 × 133,5 m. Otaczały go mury wzmocnione wieżami. Materiałem budulcowym była cegła wyrabiana na miejscu z dostępnego surowca, albowiem zachowane

⁹⁰ Mimo występowania w poglądach badaczy znaczących różnic dotyczących położenia tej krainy, większość z nich jest skłonna lokalizować ją na terenach czarnomorskich, vide przegląd dyskusji A. Paroń, 2015, s. 128–146.

⁹¹ To tereny, które w czasie powstawania dzieła Konstantyna Porfirogenety zajmowali Pieczyngowie, vide *DAI*, c. 38, s. 171–172, c. 40, s. 176. Na podstawie nazw rzek wymienionych w rozdz. 38 ustalono, że są to: Dniepr, Boh, Dniestr, Prut i Seret. Vide: *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. A Commentary* (dalej: *DAI Com.*), s. 149; G. Fehér, 1959, s. 306–326; W. Swoboda, 1967, s. 30–31; idem, 1986, s. 383–385; A. Róna-Tas, 1999, s. 228–234, 325–330.

⁹² O jej przebiegu vide: D.M. Dunlop, 1954, s. 199–201; A. Róna-Tas, 1999, s. 325–330; J. Dudek, 2017, s. 378–380. Do Węgrów przyłączyło się inne chazarskie plemię, Kabarowie, tworząc z nim nowy związek o orientacji antychazarskiej, vide T. Lewicki, 1988, s. 78–79.

⁹³ *DAI*, c. 42, s. 185. Twierdzą lokalizuje się na lewym brzegu Donu (= lewobrzeżne Grodzisko Cymlańskie). Zdaniem B.C. Флёрова, 2002, s. 155–156 twierdza była przeznaczona do kontroli żeglugi na dolnym odcinku Donu. Sarkel był typowym fortem średnich rozmiarów, jakie Bizantyjczycy wznosili na terenie Bliskiego Wschodu i Azji Mniejszej. Z powodu zbyt małych rozmiarów miał ograniczone możliwości militarne. Natomiast A.C. Щавелев, 2014, s. 323–329 w oparciu o rozmieszczenie pozostałych chazarskich twierdz (głównie od strony północnej i zachodniej) sugeruje, że miały one za zadanie obronę terytorium chaganatu m.in. przed atakami ze strony Siewierzan, których osadnictwo zajmowało tereny pomiędzy Desną, Worskłą a górnym dorzeczem Dońca.

cegły odbiegają swoim kształtem od używanych w Bizancjum⁹⁴. Strategiczne usytuowanie fortu pozwalało na kontrolowanie jednego z ważniejszych miejsc łączących główne rzeki – Don i Doniec – z Wołgą. Stacjonowanie w tym rejonie garnizonu chazarskiego pozwalało także na ochronę osadnictwa, które rozwinęło się na terenach położonych na lewym brzegu Donu, co potwierdza al-Mas'ūdi⁹⁵.

Przesunięcie koczowisk Węgrów w strefie czarnomorskiej w kierunku zachodnim zbliżyło je do terenów Europy środkowej⁹⁶. W źródłach łacińskich pierwsze wzmianki o węgierskiej aktywności militarnej na zachód od Karpat Wschodnich pojawiły się już 862 roku, natomiast kolejne relacje odnoszą się do 892 i 894 roku⁹⁷. Autor *Żywota Metodego* potwierdza spotkanie arcybiskupa morawskiego z niewymienionym z imienia królem węgierskim. Doszło do niego w 882 roku, najprawdopodobniej na terenach nadcisańskich⁹⁸, podczas powrotu Metodego z Konstantynopola na teren państwa Świętopełka I. Definitywne opuszczenie przez Węgrów ich dotychczasowych siedzib w Europie Wschodniej nastąpiło na skutek eskalacji konfliktu bułgarsko-bizantyjskiego, podczas którego zajęli oni miejsce sprzymierzeńców Konstantynopola⁹⁹.

Wędrówka Węgrów na zachód spowodowała uruchomienie w strefie czarnomorskiej procesów politycznych i etnicznych, które zmieniły dotychczasowy układ sił w regionie. Obok Chazarów i Bułgarów nadwołżańskich powstało wówczas trzecie centrum polityczne na terenie wschodniej Europy – Ruś Kijowska. Przeniesienie centrum władztwa Skandynawów z północy do Kijowa przyczyniło się do skrócenia dystansu, jaki dzielił ich od wybrzeży Morza Czarnego i Azowskiego. Wybuch wojny bizantyjsko-bułgarskiej w 894 roku spowodował perturbacje w napływie arabskiego srebra monetarnego z nad Morza Czarnego na tereny położone w dorzeczu Dniepru, Desny i na północy kraju, co znalazło odzwierciedlenie w rozmieszczeniu skarbów monet bizantyjskich na obszarze Europy Wschodniej¹⁰⁰. Mogła to być jedna z przyczyn, dla których Oleg zorganizował wielką wyprawę na Konstantynopol (w 907) i doprowadził do zawarcia traktatu pokojowego i handlowego z Bizancjum (w 912 bądź 913). W tym czasie miała też miejsce interwencja władcy Rusów nad Morzem Azowskim i w strefie kaukasko-kaspijskiej. Poza łupiestwem jej celem był dostęp do głównych szlaków handlowych prowadzących przez przełęcze kaukaskie na północ i ożywienie na

⁹⁴ М.И. Артамонов, 1962, s. 297–323; T. Nagrodzka-Majchrzyk, 1973, s. 46–48; eadem, 1978, s. 131–133; M. McGovern, 1989, s. 177–180; O. Pritsak, 1991, s. 1843–1844. Odnośnie do właściwości materiału użytego do budowy Sarkelu oraz innych twierdz chazarskich vide B.C. Флёрв, 2016, s. 8–20.

⁹⁵ Al-Mas'ūdi, *Kitāb at-tanbīh wa l-išrāf (Księga ostrzeżeń i rewizji)*, s. 114; M.H. Артамонов, 1962, s. 298–302; R. Rolle, 2003, s. 1318. Budowa fortu datowana jest na 833 r., jakkolwiek podaje się także datę 847 r. Vide T. Lewicki, W. Swoboda, 1975, s. 55; J. Dudek, 2017, s. 407–408.

⁹⁶ G. Fehér, 1959, s. 306–326; W. Swoboda, 1967, s. 30–31; idem, 1986, s. 383–385; A. Róna-Tas, 1999, s. 325–330.

⁹⁷ *Annales Fuldenses*, a. 892, s. 121, a. 894, s. 125.

⁹⁸ *Żywot Metodego*, roz. XVI 1–4, s. 114 (dalej: *ŻMet.*); V. Vavřínek, 1964, s. 261–269.

⁹⁹ *DAI*, c. 37, 5–8, s. 166; A. Paroń, 2015, s. 125–149, 283–294.

¹⁰⁰ B. Zhivkov, 2015, s. 147–170.

nich ruchu tranzytowego. Tymczasem (od przełomu IX/X wieku) w kontaktach krajów muzułmańskich z terenami Europy Wschodniej i ze Skandynawią obserwujemy trwałe przesunięcie głównych arterii komunikacyjnych w kierunku wschodnim (Bucharą, Samarkandą, Transoksania).

Z opisu *ПВЛ* odnoszącego się do sytuacji politycznej i etnicznej w Europie Wschodniej wynika, że granica strefy wpływów wareskich i chazarskich przebiegała – poza dorzeczem górnej Wołgi – także w dorzeczu Oki i Dniepru. Plemiona Polan, Siewierzan i Wiatyczów były zależne od Chazarów i płaciły im dań, natomiast Słowenie, Krywicze oraz Meria pozostawali pod władzą Ruryka i jego następców¹⁰¹. Obraz tych relacji, jaki przekazuje *Повесть временных лет*, jest jednoznaczny i świadczy o prostym podziale na strefy wpływów Chazarów i Waregów. W tekście znajdujemy informację, że nie wszystkie plemiona pozostające pod zależnością chaganatu były tak samo traktowane. Na niektóre z nich nałożono „dań lekką” – jak choćby na Siewierzan. Dlatego też nie należy traktować ówczesnych przekazów jako prostego odzwierciedlenia relacji polityczno-etnicznych. Stosunki poszczególnych plemion słowiańskich z Chazarami były zróżnicowane. Trudno mówić o liniach podziału we współczesnym tego słowa znaczeniu. Były to raczej strefy wpływów podlegające nieustannym zmianom¹⁰², przypominały analogiczne władztwo Mongołów nad księstwami ruskimi po ich podboju w XIII wieku. Chazarowie nie utrzymywali swych oddziałów na terenach poszczególnych plemion. Zadawalali się uznaniem władzy chagana oraz daninami czy innymi świadczeniami, będącymi świadectwem pozostawania w ich strefie wpływów. Plemiona pozostające pod chazarską dominacją uzyskiwały natomiast ochronę oraz dostęp do znajdujących się na terytorium chaganatu głównych regionalnych ośrodków handlu dalekosiężnego. Jak silne były to związki, pokazuje przykład Wiatyczów, którzy aż do końca istnienia chaganatu pozostawali w jego strefie wpływów.

Rządy Olega w Kijowie i rozszerzenie władzy Rurykowiczów na obszar środkowego Dniepru

Nowy rozdział w kontaktach waresko-chazarskich rozpoczął się po przeniesieniu ośrodka politycznego z północy na południe – do Kijowa, określonego przez kronikarza „matką grodów ruskich”¹⁰³. Nastąpiło to po uprzednim zamordowaniu rządzących dotychczas w Kijowie Askolda i Dira przez drużynników Igora i Olega¹⁰⁴, co tradycja kronikarska utrwalona w przekazie *ПВЛ* datuje na 882 rok. Powyższa datacja wzbudza jednak liczne kontrowersje¹⁰⁵. Wśród

¹⁰¹ *ПВЛ I*, AM 6370 (862), s. 18; A. Koptev, 2010, s. 189–212.

¹⁰² Zwrócił na to uwagę A. H. Насонов, 2002, s. 28–46.

¹⁰³ *ПВЛ I*, AM 6390 (882), s. 18; A. B. Комар, 2005a, s. 207–218.

¹⁰⁴ *ПВЛ I*, AM 6390 (882), s. 18; В. Я. Петрухин, 2014, s. 70–83, 257–260. H. Łowmiański, 1973, s. 182 wyraził przypuszczenie, że upadek rządzących w Kijowie Askolda i Dira należy datować na okres wcześniejszy, skoro nie wzięli oni udziału w najeździe na Konstantynopol w 860 r., o czym brak informacji w pierwszym nowogrodzkim latopisie. Vide także *ПВЛ/И*, s. 254.

¹⁰⁵ Autor latopisu korzystał podczas pracy z dzieł greckich. Poza datą ataku na Konstantynopol (860), pozostała chronologia w *ПВЛ* odnosząca się do omawianego okresu wzbudza wątpliwości,

badaczy ujawnił się również szereg wątpliwości w odniesieniu do Olega i jego relacji z Rurykowiczami (przede wszystkim z założycielem dynastii Rurykiem oraz jego następcą, Igorem), a także w stosunku do jego pozycji w strukturze władzy na Rusi na przełomie IX/X wieku. Wątpliwości dotyczą chronologii zajęcia Kijowa przez Olega i Igora, a także ustalenia daty śmierci księcia, która została odmiennie przekazana przez nowogrodzki pierwszy latopis i przez ПБЛ. W latopisie nowogrodzkim pierwszym Oleg występuje jako wojewoda i opiekun małoletniego Igora, syna Ruryka, podczas gdy w tekście ПБЛ znajduje się uwaga o pochodzeniu Olega z rodu książęcego¹⁰⁶. Argumentem przemawiającym za autentycznością informacji podanej przez drugie źródło jest tekst traktatu¹⁰⁷ zawartego przez Olega z Bizantyjczykami w 912 roku, pozwalającego uważać go za niezależnego władcę. Dało to podstawę do dyskusji w sprawie autentyczności tego fragmentu ПБЛ, który często uważa się za kompilację powstałą na użytek opowiadania o początkach państwa i dynastii Rurykowiczów, a sporządzoną w oparciu o teksty późniejszych traktatów polityczno-handlowych zawartych pomiędzy Bizancjum a Waregami.

Do ożywienia dyskusji o relacjach chazarsko-ruskich i reinterpretacji datowania wczesnych dziejów rozszerzania się władzy Rurykowiczów na tereny dorzecza środkowego Dniepru przyczyniło się odnalezienie przez N. Golba anonimowego listu napisanego po hebrajsku, znajdującego się w zbiorze korespondencji z *genizy* kairskiej. Wspomniany dokument datowany jest na rok około 930, lecz uwagę badaczy zwróciło występowanie w nim – obok imion sześciu świadków, należących przypuszczalnie do Żydów chazarskich – także napisu runami tureckimi¹⁰⁸. Na tej podstawie sformułowano pogląd o występowaniu w Kijowie w omawianym okresie lokalnej elity chazarskiego pochodzenia, a także o przynależności w pierwszej tercji X wieku ziem położonych nad środkowym Dnieprem do chaganatu chazarskiego. Natomiast w kolejnym anonimowym dokumencie pochodzącym z korespondencji chazarsko-żydowskiej (tzw. dokument z Cambridge) znajduje się informacja o najeździe Rusów na terytorium bizantyjskie w 922 roku pod wodzą Helgu, Helgo (= Helgi)¹⁰⁹.

jak choćby data sprowadzenia Waregów na Rus czy chronologia początku rządów cesarza Michała III. Według trafnej opinii H. Łowmiańskiego, 1973, s. 179–180: „Z tych chronologicznych etykietek nie możemy wysuwać żadnych wskazówek co do rzeczywistego datowania odnośnych faktów, a chcąc odtworzyć siatkę chronologiczną, chociaż przybliżoną, musimy wziąć za podstawę dane pierwotnego niedatowanego tekstu”. Tendencje i poglądy historiografii radzieckiej i rosyjskiej w XX w. odnośnie do stosunków chazarsko-słowiańskich (z plemionami z nad środkowego dorzecza Dniepru i Donu) scharakteryzował А.П. Новосельцев, 1990, s. 200–201.

¹⁰⁶ Dało to podstawę do wysunięcia przypuszczenia o występowaniu na Rusi dwuwładzy, analogicznie jak u Chazarów (chagan-beg).

¹⁰⁷ ПБЛ I, AM 6420 (912), c. 13, s. 26. Oleg występuje w nim jako wielki książę. В.Я. Пергунин, 2014, s. 260–268.

¹⁰⁸ *Kievan Letter*, s. 14 (w. 25–30), s. 15 (tłum. ang.).

¹⁰⁹ *Cambridge Document*, s. 114 (w. 18), s. 115 (tłum. ang.). Dokument wraz z innymi tekstami został odnaleziony w Kairze w 1896 r. i opublikowany przez S. Schechtera w 1912 r. (s. 181–219). Jego odkrywca natrafił na bogaty zbiór listów i fragmentów korespondencji, na który złożyły się teksty o charakterze religijnym, kontrakty małżeńskie, darowizny i korespondencja handlowa pochodząca z VI–XIX w. Gros dokumentów datowanych jest w okresie od X do połowy XIII w.

Akcja ta miała miejsce po klęsce, jaką poniósł on w walce z Chazarami, którzy następnie nakłonili księcia do podjęcia wyprawy przeciwko Bizancjum. Na tej podstawie, jak też w oparciu o przekaz pierwszego latopisu nowogrodzkiego¹¹⁰ (z datą 922), N. Golb, O. Pritsak oraz inni badacze opowiedzieli się za przesunięciem¹¹¹ datowania zajęcia Kijowa przez Olega z 882 roku (zgodnego z relacją ПВЛ) na drugą ćwierć X wieku. W przesunięciu chronologii zajęcia naddnieprzańskiegogo grodu najdalej posunął się C. Zuckerman, datujący śmierć Olega na 941 rok, co automatycznie skróciło okres rządów Igora do niecałych pięciu lat (941–945)¹¹². Badacz odrzucał też możliwość wspólnych rządów Olega i Igora¹¹³, za czym przemawiałby przebieg wyprawy z 941 roku. Także dane odnoszące się do chronologii najstarszych umocnień Kijowa, uzyskane na podstawie analizy wykonanej metodą dendrochronologiczną, wskazują na ich pochodzenie z 887 roku. Inną przesłankę w tym względzie stanowią znaleziska monet arabskich (dirhemy)¹¹⁴ z obszaru dorzecza środkowego Dniepru, które numizmatycy datują najwcześniej na początek X wieku.

Nie mniej kontrowersji wzbudza ustalanie początku rządów Igora. Zapiska latopisu nowogrodzkiego dotycząca ostatnich lat rządów i okoliczności śmierci Olega jest bardzo lakoniczna w stosunku do przekazu ПВЛ. Występuje pomiędzy nimi także różnica chronologiczna między śmiercią Olega a działaniami Igora jako samodzielnego księcia. Jego grób miał się znajdować na wzniesieniu zwanym Szczekawica (mogiła Olegowa). Wymienione źródło przekazało lokalną tradycję wspartą szczegółami mikrotopografii. Natomiast interpretacja historyczna wersji przekazanej przez dokument z Cambridge wynika z braku dodatkowych danych, na podstawie których można by ustalić chronologię tej kampanii, a przede wszystkim dokonać identyfikacji wodza, który zorganizował najazd – Olega bądź Igora. Innymi problememami są: ustalenie chronologii rządów obu książąt; rozdzielenie działań, które podejmowali wspólnie od tych, w których uczestniczyli oddzielnie; ustalenie daty śmierci Olega (odmienne informacje w ПВЛ i w НПЛ). Okoliczności, w jakich doszło do ostatniego z wymienionych zdarzeń, w przekazie ПВЛ noszą znamiona toposu literackiego,

Powstały one w środowisku żydowskich kupców działających w Fustat, ważnym ośrodku handlu dalekosiężnego w Egipcie Fatymidów i Mameluków. Pokażna część dokumentów znajduje się obecnie w Cambridge University Library jako kolekcja Taylora-Schechtera. Największą uwagę badaczy przyciąga ta część korespondencji, która dotyczy działalności kupców żydowskich w strefie śródziemnomorskiej oraz mających kontakty z kupcami w Indiach, vide: S.D. Goitein, M.A. Friedman, 2008; M. Gil, 2003, s. 273–319; J.L. Goldberg, 2012. Natomiast V.J. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 2007a, s. 259 uważa, że wymieniony w źródle Helgu to nie Oleg, lecz księżę rezydujący w Czernichowie.

¹¹⁰ НПЛ, s. 107–108.

¹¹¹ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 61–71, 104–105; C. Zuckerman, 1995, s. 260. Pojawienie się Olega nad środkowym Dnieprem C. Zuckerman datował na drugą dekadę X w., natomiast S. Franklin, J. Scheppard, 2013, s. 97 opowiadają się za schyłkiem IX w.

¹¹² C. Zuckerman, 1995, s. 260.

¹¹³ Ibidem, s. 263 (przyp. 97); jednak na Rusi nie było tradycji instytucji dwuwładzy analogicznej do tej w chaganacie chazarskim (diarchia, chagan i beg).

¹¹⁴ Th.S. Noonan, 1987, s. 396.

ponadto kronikarz przypisuje Olegowi cechy czarodzieja¹¹⁵. Według ostatniego z wymienionych źródeł śmierć Olega miała miejsce w okolicy Kijowa, natomiast przedstawione okoliczności, w jakich miało to nastąpić, nie budzą zaufania, zawierają bowiem typowe zapożyczenia z literatury bizantyjskiej¹¹⁶. Autor pierwszego latopisu nowogrodzkiego zlokalizował pochówek Olega w Starej Ładodze¹¹⁷, podczas gdy dokument z Cambridge zawiera informację, że książę poniósł śmierć podczas wyprawy na tereny perskiej części wybrzeża Morza Kaspijskiego¹¹⁸. Wiadomość pochodząca z tego źródła o wiele bardziej odpowiada ówczesnym realiom oraz stosunkom waresko-bizantyjsko-chazarsko-arabskim. Znaczącym jest, że większość przekazów źródłowych wspomina o śmierci Olega, do której doszło poza terytorium Rusi, podczas jednej z zamorskich wypraw łupieskich. W historiografii spore grono zwolenników miał domysł o występowaniu dwóch Olegów. Pierwszy to znany z ПВЛ zdobywca Kijowa, drugi natomiast był rówieśnikiem księcia kijowskiego Igora, imieniem Helgu, którego władztwo lokalizowano w strefie nadczarnomorskiej (Tmutorokań)¹¹⁹. Oba te przekazy pozostają jednak w sprzeczności z treścią dokumentu z Cambridge.

Proces rozszerzania władzy Olega po zdobyciu Kijowa na okoliczne plemiona słowiańskie znad środkowego Dniepru został przedstawiony w tradycji kronikarskiej (ПВЛ) bardzo schematycznie. Ważnych argumentów przemawiających za rewizją dotychczasowego poglądu w tej kwestii¹²⁰ dostarczają *List kijowski*¹²¹,

¹¹⁵ ПВЛн, s. 278–283; Е.А. Мельникова, 2005а, s. 138–146; eadem, 2005b, s. 95–108; В.Я. Петрухин, 2019, s. 322–331.

¹¹⁶ В.Я. Петрухин, 2014, s. 275–276.

¹¹⁷ *НПЛ*, s. 109.

¹¹⁸ *Cambridge Document*, s. 118 (w. 13), s. 119 (w. 13) (tłum. ang.). Barda była stolicą prowincji Arrān, vide charakterystyka tego ośrodka w *Hudūd al-'Alam*, §36 (poz. 21), s. 143; D.M. Dunlop, 1986, s. 140–141. Miało to miejsce podczas kolejnego najazdu Rusów w 943/944 na miasta położone na południowym wybrzeżu Morza Kaspijskiego. D.M. Dunlop, 1954, s. 239–240; P.B. Golden, 1995, s. 625.

¹¹⁹ В.М. Мошин, 1933, s. 187–208, zwł. s. 191–200. Poglądy tego badacza nie są odosobnione i obecnie także obserwujemy powrót do koncepcji występowania dwóch Rusi – naddnieprzańskiej i nadczarnomorskiej. Natomiast V.J. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 2007а, s. 259 informację z dokumentu z Cambridge odnosi do księcia rezydującego w Czernichowie. Znaczenie tego grodu w gospodarczej i politycznej strukturze ziem ruskich w omawianym okresie podkreśla V. Kovalenko, 2013, s. 258.

¹²⁰ Najbardziej radykalną rewizję tradycyjnej chronologii rządów Rurykowiczów na Rusi zaproponował C. Zuckerman, datując przywołanie Ruryka na Ruś na 895 r., pojawienie się Olega nad środkowym Dnieprem na 910–920, natomiast jego rządy na lata 911–941 (C. Zuckerman, 2011, s. 7–56). Badacz ten zajął krytyczne stanowisko wobec sugestii O. Pritsaka odnośnie do zajęcia Kijowa przez Olega i Igora nie w 882 r., lecz blisko 30–40 lat później, vide s. 8–18, zwł. s. 11: „I will argue below that dating the letter as early as ca. 930 is not only implausible, but frankly impossible”; idem, 1995, s. 260. Poglądy O. Pritsaka dotyczące roli Chazarów w rozwoju Kijowa wywołały ożywioną dyskusję, szczególnie po wydaniu w j. rosyjskim książki N. Golba i O. Pritsaka w 1997 r., vide П.П. Толочко, 2001, s. 38–42; idem, 2004, s. 99–108; В.Г. Щекотилев, 2016, s. 533–536.

¹²¹ *Kievan Letter*, s. 10–16 (tekst w j. hebrajskim oraz przekład w j. angielskim). Vide recenzja tej pracy autorstwa P.B. Goldena, 1984, s. 474–486.

dokument z Cambridge¹²² oraz ustalenia archeologiczne¹²³. Za przesunięciem tradycyjnej chronologii rządów Olega w Kijowie przemawiają także znaleziska pierwszych skarbów zawierające monety arabskie, których obecność na interesującym nas terenie numizmatycy datują na początek X wieku¹²⁴. Według przekazu ПВЛ Oleg niebawem po zdobyciu Kijowa (ogłoszonego przez niego „matką grodów ruskich”) rozpoczął umacnianie i poszerzanie zasięgu terytorialnego swojej władzy, co kronikarz umieścił pod rokiem 882, wraz z informacją o kolejnych wyprawach księcia¹²⁵. Jego pierwszym celem byli Drewlanie, którzy zajmowali tereny na prawym brzegu Dniepru¹²⁶, a kolejnymi Siewierzanie¹²⁷ i Radymicze¹²⁸. Mieli odtąd przekazywać Rusom dań, której wielkość była zróżnicowana. Jedne z plemion, jak Siewierzanie, miały dań lekką, w przypadku innych Oleg utrzymał takie zobowiązania, jakie miały one wcześniej wobec chaganatu¹²⁹. Książę prowadził walki także z Tywercami i Uliczmi¹³⁰. Za Olega nastąpiło przeniesienie głównego grodu Rurykowiczów z położonego na północy Nowogrodu na południe, do Kijowa. Decyzja ta była dowodem wzrostu znaczenia dynastii Rurykowiczów, świadczyła o rozszerzaniu wpływów i tworzeniu silnego państwa na terenie Europy Wschodniej. Nie należy zapominać o gospodarczych aspektach decyzji Olega, albowiem Kijów był dobrze skomunikowany ze strefą czarnomorską poprzez Dniepr, a szlaki lądowe zapewniały mu połączenie z terytorium chaganatu chazarskiego, skąd prowadziły dalej, w kierunku Azji środkowej.

Interesujących danych dotyczących datowania, etapów i metod, za pomocą których Oleg utrzymywał władzę nad nowo opanowanymi terenami, dostarczyły wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie kompleksu osadniczego w Šestovici (powierzchnia 640 m²), położonego w pobliżu Czernihowa nad rzeką Žerdova – prawobrzeżnym dopływem Desny. Na południe od niego znajdował się gród Korovel (około 2,9 ha powierzchni), położony wysoko na nadbrzeżnej terasie w miejscu, gdzie Žerdova uchodzi do Desny. Na cyplu, w warstwach osadniczych datowanych na koniec IX wieku, archeolodzy natrafili

¹²² *Cambridge Document*, s. 106–121 (tekst hebrajski i tłum. angielskie).

¹²³ M. Sahaydak (M.A. Сагайдак), 2005, s. 139–160; A.B. Комар, 2005b – gdzie dyskusja dotycząca badań i interpretacji znalezisk archeologicznych oraz materiału historycznego w odniesieniu do wczesnych faz rozwoju i roli Kijowa we wczesnym średniowieczu.

¹²⁴ Było to spowodowane ponownym ożywieniem kontaktów handlowych z krajami muzułmańskimi oraz wystąpieniem koniunktury w gospodarce kalifatu bagdadzkiego.

¹²⁵ *ПВЛ 1*, AM 6390 (882), s. 18; *ПВЛ 2*, s. 250–252.

¹²⁶ *ПВЛ 1*, AM 6391 (883), s. 19.

¹²⁷ *ПВЛ 1*, AM 6392 (884), s. 19; *ПВЛ 2*, s. 253.

¹²⁸ *ПВЛ 1*, AM 6393 (885), s. 25–26; *ПВЛ 2*, s. 254. Wiarygodność chronologii powyższych zapisek zakwestionował H. Łowmiański, 1973, s. 139, który uznał je za zmyślone, a w działaniach podjętych przez księcia Olega przeciwko plemionom Siewierzan i Radymiczów dopatrywał się opisu działań, jakie w X w. zorganizowali książęta Światosław i Włodzimierz Wielki przeciwko Wiatyczom. Natomiast za ceną w relacji ПВЛ badacz uznał informację o dani płaconej przez plemiona Słowian Chazarom, potwierdzającą ich zależność od chaganatu.

¹²⁹ *ПВЛ 1*, AM 6391 (883), s. 20; AM 6392 (884), s. 20; AM 6393 (885), s. 20–21; vide *ПВЛ 2*, s. 250–252; *ПВЛн*, s. 259.

¹³⁰ *ПВЛ 1*, AM 6393 (884), s. 20.

na ślady po pożarze. Na terenie pobliskiego grodu natomiast znaleziono liczne militaria i pochówki, stanowiące pozostałości po stacjonującej tam załodze pochodzenia skandynawskiego. Wśród grobów natrafiono na okazałe pochówki komorowe (nr 36 i 93) oraz w łodziach (9, 23, 33), które uważa się za miejsca spoczynku książęcych drużynników. Militaria znaleziono również w grobach ciałopalnych (58 i 83). Skandynawskie proveniencje mają także ozdoby (owalne zapinki) pochodzące z grobów kobiecych (53, 60, 69 i 78). Różnorodne pochówki wskazują na zróżnicowaną etnicznie i kulturowo populację, w której wyróżniono Skandynawów, Słowian oraz osoby pochodzenia koczowniczego, bałtyjskiego i ugro-fińskiego¹³¹. Gród w Korovelu (wraz z zapleczem) miał ewidentnie charakter placówki wojskowej, której zadaniem była kontrola jednego ze szlaków handlowych, prowadzącego w kierunku dorzecza górnej Oki i Wołgi oraz na południe i południowy wschód. Za jego pomocą władcy kijowscy mogli utrzymywać zwierzchnictwo nad nowo podporządkowanymi terenami oraz zabezpieczać ważne połączenia komunikacyjne, korzystając z wojowników nie tylko skandynawskiego pochodzenia.

Uwzględniając stan badań historyczno-archeologicznych nad początkami państwowości ruskiej i nad rolą Skandynawów w tym procesie, jak też szerszy kontekst ówczesnych stosunków w regionie, uważam, że podaną przez ПБЛ datę zajęcia Kijowa przez Olega i Igora należy przesunąć z 882 roku na koniec IX bądź początek X wieku. Znajduje to potwierdzenie w aktywności militarnej Waregów, mającej na celu podporządkowanie okolicznych plemion słowiańskich osiadłych w dorzeczu środkowego Dniepru. Okolicznościami sprzyjającymi były trudne położenie chaganatu oraz migracja Węgrów na teren Europy Środkowej, która miała miejsce w połowie lat dziewięćdziesiątych IX wieku. Za ich obecnością nad środkowym Dnieprem¹³² może przemawiać mikrotopografia okolic Kijowa – na południe od miasta znajduje się wzmiankowana w ПБЛ „Węgierska Góra”¹³³. Zdaniem S. Franklina i J. Shepada na wzniesieniu tym znajdował się gródek, w którym stacjonowała załoga złożona z wojowników staromadziarskich pozostających na służbie Chazarów. Potwierdzeniem są znaleziska starowęgierskich militariów (łuki, fragmenty kołczanu, okucia i grociki strzał) oraz grobów wojowników, w tym przede wszystkim występujące na obszarze środkowego dorzecza Dniepru i datowane na X wiek¹³⁴. Nowa sytuacja polityczna i etniczna w regionie powstała po migracji Węgrów na zachód do Europy Środkowej (pod koniec IX wieku) oraz po napływie Pieczyngów na stepy nadczarnomorskie. Poza zmianą sąsiedztwa na południu, dla ziem ruskich nie mniej poważną tego konsekwencją były perturbacje w napływie złota i srebra monetarnego

¹³¹ V. Kovalenko, 2013, s. 257–294, zwł. s. 285–287. Odnośnie do ludności pochodzenia skandynawskiego wskazuje się raczej na tereny Półwyspu Jutlandzkiego, aniżeli na sąsiednią Szwecję.

¹³² А.П. Новосельцев, 1990, s. 206 uważa, że rola Węgrów w dziejach Słowian nad środkowego Dniepru w latach trzydziestych IX w. została w ПБЛ pomniejszona. A. Róna-Tas, 1999, s. 319–330; idem, 2007, s. 274–275; „Мадьярский вопрос” w nowszej historiografii rosyjskiej przedstawił B.A. Шорохов, 2015.

¹³³ ПБЛ I, AM 6390 (882), s. 18.; V. Petrukhin, 2007b.

¹³⁴ S. Franklin, J. Shepard, 2013, s. 96.

znad Morza Czarnego i Kaspijskiego na tereny w dorzeczu Dniepru i Desny oraz położone na północy kraju¹³⁵. Mogła to być jedna z przyczyn, dla których Oleg zorganizował wielką wyprawę na Konstantynopol (907) i zawarł traktat pokojowy z Bizancjum (912).

Związki chaganatu chazarskiego z omawianego okresu z plemionami słowiańskimi osiadłymi w środkowym dorzeczu Dniepru zostały przedstawione bardzo enigmatycznie w ПБЛ – obejmowały zależność od Chazarów, wyrażaną daniną w postaci skórek zwierzęcych bądź w monecie (szyling, szeląg). Na ściślejsze związki pomiędzy nimi wskazywać może nazwa Kijowa – „Sambatas” – wywodząca się z języka tureckiego, co stanowi ważny argument w hipotezie O. Pristaka o chazarskim epizodzie tego grodu¹³⁶. Wśród licznych proponowanych wyjaśnień związku Sambatas z Kijowem na obecnym etapie badań za najbardziej przekonujące należy uznać to, które odnosi się do miejsca bądź oznacza konkretny dzień tygodnia (tj. sobotę), w którym odbywała się wymiana handlowa¹³⁷. Niezależnie od tego za związkami omawianego terenu z chaganatem przemawia zachowana w starej dzielnicy Kairu korespondencja pochodząca z bogatego archiwum żydowskiej społeczności kupieckiej. *List kijowski*, napisany w języku hebrajskim, dotyczy Kijowa i potwierdza występowanie w tym mieście wspólnoty kupców żydowskich, a także informuje o ich kontaktach – nie tylko na płaszczyźnie handlowej – ze społecznością słowiańską. Nie można też wykluczyć dawniejszej genezy tych związków, jeśli weźmie się pod uwagę dominującą pozycję chaganatu chazarskiego w Europie Wschodniej, aktywność kupców nazywanych ar-Rādhānija¹³⁸ na międzynarodowych szlakach handlowych, jak też występowanie tolerancji religijnej, a następnie przyjęcie judaizmu jako religii dominującej przez chagana i elitę jego państwa. W IX–X wieku kupcy żydowscy byli obecni w najważniejszych centrach i ośrodkach handlu dalekosiężnego zarówno w Europie, jak i poza jej obszarem. Jakkolwiek rozmiary żydowskich wspólnot spotykanych w ośrodkach handlowych w Europie Wschodniej w omawianym okresie nie są dokładnie znane, to na podstawie zachowanych przekazów możemy wnosić o ich obecności także w Kijowie i w centrach podległych chaganatowi chazarskiemu¹³⁹. Potwierdza

¹³⁵ Th.S. Noonan, 1980, s. 300 (tab. 1), s. 301 (tab. 2); idem, 1992, s. 241–242, s. 254 (tab. 1), s. 255 (tab. 2); R.K. Kovalev, 2001, s. 250–274, s. 249 (tab. 1); idem, 2002, s. 204–209, s. 203 (tab. 1). Autor łączy tę tendencję z aktywnością emisji monet w państwie Samanidów. Skarby, w których występują dirhamy pochodzące z ww. mennic, w tym z Buchary, dowodzą, że depozyty występujące na terytorium Rosji, Ukrainy i Białorusi stanowią blisko 1/4 ogółu monet emitowanych z tej mennicy. Było to drugie – po szwedzkim – skupisko monet bucharskich. M. Roslund, 2015, s. 43–48.

¹³⁶ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 53–55. Nazwę *Sambatas* w odniesieniu do Kijowa wymienił też Konstantyn Porfirogenata, *DAI*, c. 9 (w. 9), s. 56.

¹³⁷ Propozycje wyjaśniające tę nazwę i jej związek z grodem nad Dnieprem omówione zostały w *DAI Com.*, s. 32–33; L.S. Chekin, 1990, s. 379–394; S. Franklin, J. Shepard, 2013, s. 95. Rozwiązanie to aprobują także N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 53 (przyp. 41) oraz W. Swoboda, 1970, s. 36.

¹³⁸ Odnośnie do ich działalności vide: J. Marquart, 1903, s. 342–353; F. Kmiotowicz, 1969, s. 163–173; M. Gil, 1974, s. 299–328; Ch. Pellat, 1995, s. 363–367.

¹³⁹ L.S. Chekin, 1990, s. 383–389 nawiązał do ustaleń A.A. Arkhipova, który etymologię nazwy Kijowa łączy z rzeką Sambatian, znaną z tradycji talmudycznej.

to zachowany fragment korespondencji¹⁴⁰, datowany w oparciu o analizę filologiczną¹⁴¹ na początek X wieku. Rozwojowi skupisk żydowskich na omawianych terenach sprzyjała tolerancja religijna Chazarów, a przede wszystkim przyjęcie judaizmu przez ich chagana i elitę jego państwa. Problemy z określeniem czasu powstania anonimowego *Listu kijowskiego*¹⁴² utrudniają ustalenie długości trwania zwierzchnictwa chaganatu nad ziemią Polan. Momentem dogodnym do jego zakończenia było przybycie Askolda i Dira nad środkowy Dniepr i objęcie przez nich rządów w Kijowie¹⁴³ – brak informacji o reakcji ze strony chaganatu może stanowić przesłankę do przypuszczenia o ich samodzielności wobec Chazarów. Podobna sytuacja miała miejsce po zamordowaniu Askolda i Dira przez drużynników Olega i Igora. Również działania, jakie podjął Oleg w celu podporządkowania plemion osiadłych w dorzeczu środkowego Dniepru, mogą wskazywać na brak jego zależności od chaganatu. Przesunięcie chronologii objęcia przez Olega rządów w Kijowie dobrze koresponduje z atakami, które władca ten oraz jego następca podejmowali przeciwko Bizancjum w strefach kaspijskiej i kaukaskiej w pierwszej połowie X wieku.

Stosunki waresko-chazarskie w dobie rozwoju terytorialnego państwa ruskiego w pierwszej połowie X wieku

Dotychczasowe enigmatyczne relacje skandynawsko (rusko)-chazarskie uległy znaczącej zmianie w X wieku – nie tyle w sposób nagły, co systematyczny. Z jednej strony było to konsekwencją postępującego w pierwszej ćwierci X wieku procesu umacniania i rozszerzania przez Waregów swojej pozycji w środkowym dorzeczu Dniepru, będącym w omawianym stuleciu głównym szlakiem handlowym i komunikacyjnym z Bizancjum. Z drugiej natomiast nastąpiła zmiana sytuacji etnicznej i politycznej w strefie czarnomorskiej w następstwie osiedlenia się Pieczyngów i (na ziemiach położonych na południowy-wschód od dolnej Wołgi) Oguzów.

Migracja pierwszego z wymienionych ludów w kierunku zachodnim związana była z wybuchem wojny bułgarsko-bizantyjskiej, której epizodem było wyparcie Węgrów i zajęcie ich siedzib przez Pieczyngów. Pieczyngowie wystąpili w charakterze sprzymierzeńców władcy Bułgarów Symeona i najechali, a następnie zajęli koczowiska Węgrów w czasie, gdy ci byli na wyprawie. Zmusiło to Węgrów do kolejnej migracji. Zajęcie przez Pieczyngów ziem położonych na zachód od dolnego biegu Donu i Dniepru spowodowało także ograniczenie strefy wpływów Chazarów w Europie Wschodniej¹⁴⁴. Niewiele można powiedzieć o stosunkach

¹⁴⁰ *Kievan Letter*, s. 10–14 (tekst hebrajski), s. 11, 13, 15 (tłum. angielskie).

¹⁴¹ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 20–44. Posłużyły do tego nazwy pochodzenia hebrajskiego występujące w korespondencji, jak też nazwa Kijowa (KYBR, QYYWB).

¹⁴² N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 71 datują powstanie listu na około 930 r. Vide komentarz В.Я. Петрухина do rosyjskiego wydania książki: Н. Голб, О. Прицак, 1997, s. 217.

¹⁴³ *ПВЛ I*, АМ 6370 (862), s. 18–19.

¹⁴⁴ *DAI*, c. 37 (w. 34–40), s. 167–168, 169 (w. 15, 16, 33). Okoliczności ich przybycia nad Morze Czarne, rozwój osadnictwa oraz wpływ na stosunki etniczne i polityczne w regionie przedstawili

Piecznyngów z Chazarami po rozgromieniu Węgrów. Z relacji anonimowego dokumentu z Cambridge wiadomo, że za rządów królów Beniamina i Aarona Chazarowie zmuszeni byli walczyć z koalicją, w której występował m.in. także Pieczyngowie (PYYNYL), przy czym jedynymi sprzymierzeńcami chaganatu byli Alanowie. Wydarzenia, o których informuje wspomniany tekst hebrajski, nie są datowane, a jedyną wskazówkę stanowi wzmianka o tym, że miały one miejsce w czasie rządów króla Beniamina (koniec IX wieku – lata dwudzieste X wieku)¹⁴⁵. Chazarowie wprawdzie zdołali opanować sytuację i zapobiec dezintegracji państwa, lecz nie udało się im narzucić zwierzchności Pieczyngom. Lud ten został natomiast dostrzeżony przez dyplomację bizantyjską¹⁴⁶ i uznany za cennego sprzymierzeńca zarówno w walce o zachowanie wpływów Konstantynopola w tej części Europy Wschodniej (głównie na Krymie i w tamtejszych miastach), jak też przeciw aspiracjom politycznym państwa bułgarskiego. Konstantyn Porfirogeneta w podręczniku rządzenia napisanym dla następcy tronu radził mu, by nigdy nie przekazał ludom północnym i Scytom insygniów władzy cesarskiej (korony) i ognia greckiego, a także aby nie wyrażał zgody na koligacje małżeńskie z rodziną cesarską. Ostatni z wymienionych postulatów nie był jednak konsekwentnie przestrzegany, czego wymownym przykładem było małżeństwo pomiędzy Włodzimierzem, księciem kijowskim, a porfirogenetką Anną. Zasadę tę w pełni stosowano natomiast w odniesieniu do Pieczyngów¹⁴⁷. W stosunkach z nimi dwór cesarski w Konstantynopolu wykorzystywał różnego rodzaju instrumenty nacisku, jak: przekazywanie darów i subsydiów, zabieranie na dwór cesarski zakładników będących gwarantami dotrzymania zobowiązań czy rekrutowanie do służby wojskowej oddziałów złożonych z Pieczyngów (w charakterze najemników). O znaczeniu i roli, jaką odgrywali Pieczyngowie w polityce dworu bizantyjskiego, może świadczyć choćby to, że Konstantyn Porfirogeneta właśnie im poświęcił najwięcej miejsca w swoim dziele.

W pierwszej połowie X wieku bardzo wzrosła aktywność Oguzów¹⁴⁸, którzy zajmowali tereny położone na wschód od dolnej Wołgi i Morza Kaspijskiego aż do Jeziora Aralskiego. Ze względu na bliskie sąsiedztwo mogli łatwo zagrozić centrum chazarskiego władztwa (Itil), kontrolowali także przebieg szlaków handlowych z Azji Środkowej, Chin i wschodnich ziem kalifatu bagdadzkiego oraz prowadzących do Bułgarii nadwołżańskiej. Już wówczas dochodziło do walk pomiędzy Oguzami a Chazarami¹⁴⁹, a choć ich skala i skutki nie były groźne dla chaganatu¹⁵⁰, to na granicy wschodniej państwa chazarskiego utrzymywał się stan ciągłego zagrożenia. Skutkowało to koniecznością prowadzenia

A. Paroń, 2015, s. 125–149, 283–294; B. Zhivkov, 2015, s. 127–136.

¹⁴⁵ *Cambridge Document*, s. 112–115, s. 132–134 (komentarz).

¹⁴⁶ *DAI*, c. 2 (w. 2–5), s. 48; c. 4 (w. 10–13), s. 50, 52.

¹⁴⁷ *DAI*, c. 7, s. 54; c. 13 (w. 24–27), s. 66–67, (w. 160–165), s. 74–75; J. Shepard, 1998, s. 11–34, zwł. s. 28–31.

¹⁴⁸ C. Cahen, 1991, s. 1108.

¹⁴⁹ *DAI*, c. 9 (w. 114), s. 60; c. 10 (w. 3), s. 62; c. 37 (w. 4, 5, 8), s. 166; T. Lewicki, 1980, s. 114–115;

C. Cahen, 1991, s. 1108.

¹⁵⁰ Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-nafīsa*, s. 29.

niekończących się walk (najczęściej bez widoku na ich korzystne dla chaganatu rozstrzygnięcie), a także ponoszenia znacznych wydatków na zabezpieczenie terytorium państwa od strony wschodniej¹⁵¹.

Nie tylko obecność nowej fali koczowników na stepach czarnomorskich stanowiła problem dla chaganatu i jego dotychczasowej pozycji w regionie. W polityce chaganatu coraz większego znaczenia nabierały północno-zachodnie kresy państwa chazarskiego, bezpośrednio sąsiadujące z Rusami. Zewnętrznym tego potwierdzeniem w omawianym okresie stała się – prowadzona z dużym rozmachem – aktywność militarna Rusów w strefie Morza Azowskiego i Czarnego¹⁵², która nie pozostała bez wpływu na sytuację polityczną i etniczną w regionie. W rezultacie już w połowie X wieku Konstantyn Porfirogeneta zwracał uwagę na niebezpieczeństwo, jakie stwarzała dla Bizancjum polityka władców kijowskich¹⁵³.

Nowogrodzki pierwszy latopis, przedstawiając działania pierwszych książąt ruskich, przekazał pod datą 922 roku informację o wyprawie Olega na Konstantynopol¹⁵⁴. Jej treść odnajdujemy też w ПБЛ¹⁵⁵, lecz kronikarz umieścił ją pod rokiem 6415 (= 907). Ponieważ wiadomość ta nie znajduje potwierdzenia w ówczesnych źródłach greckich, z których autorzy latopisów czerpali informacje (jak choćby odnoszące się do ataków z 860, 941 czy 944), najazd z 907 roku wzbudza kontrowersje wśród badaczy¹⁵⁶, łącznie z poddawaniem w wątpliwość autentyczności samego wydarzenia. Najczęściej wskazuje się właśnie na brak informacji o nim w tekstach greckich. Śladem po kampanii z 907 roku, a tym samym argumentem w dyskusji, jest bizantyjsko-ruski traktat pokojowy, którego postanowienia w skróconej redakcji przytoczył autor ПБЛ pod późniejszą datą¹⁵⁷. Większość badaczy przypuszcza¹⁵⁸, że jego treść została sporządzona przez późniejszego redaktora latopisu, który wykorzystał dane pochodzące z dogovorów¹⁵⁹ rusko-bizantyjskich, zawartych w 911 i 941 roku. R.J.H. Jenkins zwrócił uwagę na fragment pochodzący z kroniki Pseudo-Symeona, a zawierający wykazy miejscowości, z których jedna odnosiła się do ataku floty arabskiej w 904 roku. W kolejnym fragmencie wymienieni zostali Rusowie¹⁶⁰. Na tej

¹⁵¹ J. Dudek, 2017, s. 388.

¹⁵² Znaczenia nabral Kijów będący miejscem koncentracji floty Rhosów przed wyprawami na terytorium bizantyjskie, vide *DAI*, c. 9 (w. 8–16), s. 56.

¹⁵³ *DAI*, c. 9 (w. 70–71), s. 60–61.

¹⁵⁴ *НПЛ*, s. 108.

¹⁵⁵ *ПБЛ* 1, AM 6415 (907), s. 23; vide komentarz *ПБЛ* 2, s. 262–268 oraz *ПБЛн*, s. 264–266.

¹⁵⁶ H. Grègoire, 1952, s. 281–287.

¹⁵⁷ *ПБЛ*, AM 6415 (907), s. 24–25; vide komentarz *ПБЛ* 2, s. 266–267 oraz *ПБЛн*, s. 268–271; A.H. Сахаров, 1980, s. 83–146; A. Kazhdan, 1998, s. 1522.

¹⁵⁸ S. Mikucki, 1952, s. 108 (przyp. 7) słusznie zauważył, że przytoczony fragment traktatu w *ПБЛ* z uwagi na niekompletność nie daje możliwości analizy tekstu pod kątem dyplomatyki. Przegląd nowszych badań vide A.A. Роменсий, 2017, s. 178 (przyp. 25), s. 179.

¹⁵⁹ *ПБЛ* 1, AM 6420 (912), s. 25–31; AM 6453 (945), s. 34–42; A.B. Назаренко, 2012, s. 147–153.

¹⁶⁰ R.J.H. Jenkins, 1949, s. 405 (tekst grecki), s. 404 (tłum. angielskie). Ważną wskazówkę stanowi fragment tekstu w kronice *Kontynuacji Teofanesa*, podający trasę przemarszu Rusów drogą lądową oraz informujący o transporcie łodziami wzdłuż wybrzeża.

podstawie badacz wysunął przypuszczenie o autentyczności wydarzenia, jakim był atak floty wareskiej na ziemie greckie w 907 roku. Warto zaznaczyć, że we fragmencie traktatu pokojowego Olega z Grekami z 912 roku, zamieszczonym w ПБЛ, znajduje się wzmianka o przyjaźni i pokoju. Może to wskazywać, że przed jego zawarciem stosunki rusko-bizantyjskie nie układały się najlepiej, były w kryzysie. To tylko przesłanka, lecz dobrze wpisuje się w schemat ówczesnych relacji politycznych, który możemy zaobserwować choćby badając okoliczności zawarcia kolejnego traktatu polityczno-handlowego w 945 roku. Najazd Rusów na Bizancjum w 907 i zachowana w ПБЛ niekompletna treść warunków zawartego pokoju ukazują wyraźnie, jakie znaczenie w ówczesnych planach władców kijowskich miały kontakty handlowe z cesarstwem, a w których przybysze znad Dniepru uzyskali uprzywilejowaną pozycję (ustalono listę towarów, które kupcy mogli nabywać i wywozić). Inną wskazówką przemawiającą za zawarciem wymienionego traktatu pokojowego był udział oddziałów złożonych z Waregów w kampaniach prowadzonych przez Bizancjum przeciwko Arabom na terenie Bliskiego Wschodu (910)¹⁶¹. Natomiast w kolejnym traktacie pokojowym, zawartym w 912 roku, bardziej szczegółowo uregulowano prawa i ograniczenia kupców ruskich przybywających do stolicy Bizancjum¹⁶². Ponadto, z uwagi na konfrontacje militarne z Arabami, znaczenia nabrała służba Rusów jako najemników w armii bizantyjskiej.

Na początku X wieku zauważyć można wzrost aktywności militarnej Rusów w strefie kaukaskiej i kaspijskiej. Celem ich najazdu było miasto Abaskum, będące ważnym ośrodkiem handlu na szlaku jedwabnym. W 909/910 flotylla złożona z 16 łodzi zaatakowała miasto i dokonała grabieży jego mieszkańców, lecz interwencja gubernatora Ahmeda ben al-Kasima, który otrzymał wsparcie ze strony Samanidów, przyczyniła się do klęski napastników. Rok później Rhosowie ponownie pojawili się w tym rejonie, ale tym razem ich celem było miasto Sari. Według obszernej relacji al-Mas'ūdiego flotylla Rusów dokonała łupieskiego napadu na miasta i osiedla muzułmańskie położone na zachodnim i południowym wybrzeżu Morza Kaspijskiego¹⁶³. Do zażartych walk doszło w Gilian, gdzie najeźdźcy starli się z oddziałami Abu al-Sājla. Dla ustalenia daty kampanii kluczowe znaczenie ma wzmianka odnosząca się do władcy Sharwānu – 'Alego ibn Haythama. Według relacji al-Mas'ūdiego w jednej z takich wypraw uczestniczyło 500 jednostek, każda po 100 ludzi obsady¹⁶⁴. Wiodła głównymi rzekami w kierunku regionu kaspijskiego, gdzie Waregów oczekiwały dobrze uzbrojone oddziały chazarskie, których zadaniem było pilnowanie, aby przybysze przestrzegali ustalonej trasy przemieszczania się przez terytorium chagana. Warto zauważyć, że zarówno relacja al-Mas'ūdiego, jak też dokument z Cambridge wspominają o konieczności uzyskania przez Waregów, chcących

¹⁶¹ А.А. Роменсий, 2017, s. 177.

¹⁶² ПБЛ I, AM 6420 (912), s. 25–31 oraz komentarz do ПБЛH, s. 272–287.

¹⁶³ al-Mas'ūdi, *Murāj al-dahab (Łąki złota)*, cyt. wg przekładu D.M. Dunlopa, 1954, s. 209.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 213. Tekst al-Mas'ūdiego powstał około 943–947, a opisane wydarzenie miało miejsce w 320AH (934 r.). Liczba statków, jak też ich obsada bywa kwestionowana, vide N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 140.

dotrzeć do Morza Kaspijskiego, zgody chagana na przejście przez jego terytorium. Po dotarciu do akwenu Rusowie skierowali się w stronę południowego i wschodniego wybrzeża, napadając i pustosząc znajdujące się tam miasta i osiedla muzułmańskie. Flotylla Waregów wzbudzała postrach wśród mieszkańców, którzy dotychczas nie spotkali się jeszcze z takimi najeźdźcami.

Waregowie operowali na Morzu Kaspijskim przez kilka miesięcy, po czym skierowali się w stronę delty Wołgi, aby powrócić w rodzinne strony. Według relacji al-Mas'ūdiego w bitwie trwającej trzy dni większość Rusów poległa w walce, a z pogromu ocalało tylko 5 tys. wojowników¹⁶⁵. Zdołali przedostać się do łodzi i schronić na brzegu, na którym znajdowały się siedziby Burtasów, lecz oni także zaatakowali przybyszy. W rezultacie tylko część z ocalałych zdołała powrócić w rodzinne strony¹⁶⁶. Po tej klęsce najazdy Rusów ustały aż do początku lat czterdziestych X wieku. Źródłem sukcesu Chazarów było zaplanowanie ataku na lądzie, co dawało im przewagę, albowiem nie dysponowali flotą ani nie byli biegli w zakresie żeglugi. Z kolei autorzy arabscy podkreślają preferencje Skandynawów (Rusów) do prowadzenia działań na wodach, a w mniejszym stopniu na lądzie, co tłumaczą ich brakiem odwagi¹⁶⁷. Zgoda chagana na przemarsz wojsk Rusów, zmierzających w stronę terytoriów zamieszkałych przez ludność muzułmańską, mogła wynikać z faktu, że przybysze występowali w charakterze sprzymierzeńców cesarstwa, z którym Chazarowie utrzymywali przyjazne stosunki. Innym, nie mniej istotnym dla chagana powodem była kalkulacja – wykorzystanie planów najeźdźców dla własnej korzyści, jaką było osłabienie muzułmańskich państw w strefie kaspijskiej (południowo-wschodnie wybrzeże) i kaukaskiej. Natomiast co do walki w drodze powrotnej, to niezależnie od podanego przez dokument z Cambridge powodu, dla którego chagan zdecydował się na urządzenie zasadki na powracających z łupieskiej kampanii Rusów, u podstaw jego decyzji należy dopatrywać się także względów czysto politycznych. Chodziło o niedopuszczenie do nadmiernego wzrostu znaczenia Rusów w strefie czarnomorskiej i kaspijskiej. Ponadto rosnąca w omawianym okresie aktywność Rusów mogła niepokoić Chazarów.

Datowanie opisanej kampanii jest problematyczne z uwagi na brak jednoznacznego potwierdzenia dokładnej daty podanej przez al-Mas'ūdiego (300AH/912 AD). Niemniej dało to pretekst ukraińskiemu badaczowi O. Pritsakowi do przesunięcia całego zdarzenia z 912 na 925 rok i połączenia go z opisanym przez dokument z Cambridge przebiegiem kampanii Helgu w strefie kaspijskiej¹⁶⁸. Zaproponowana przez historyka chronologia nie znajduje jednak potwierdzenia

¹⁶⁵ al-Mas'ūdī, *Murāj al-dahab (Łąki złota)*, cyt. wg przekładu D.M. Dunlopa, 1954, s. 212.

¹⁶⁶ Trasę powrotną oraz lokalizację miejsca, w którym doszło do bitwy charsko-wareckiej, ustalił J. Marquart, 1903, s. 337. I. Zimonyi, 1990, s. 114–115 i N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 142 reprezentują pogląd, że relacja al-Mas'ūdiego oraz autora dokumentu z Cambridge odnoszą się do najazdu Rusów na wybrzeże Morza Kaspijskiego i dotyczą tej samej kampanii.

¹⁶⁷ Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-nafisa*, fragm. XII, s. 42 (tekst arabski), s. 43 (tłum. polskie). „[Rusowie] są dzielni i odważni [...]. Nie wykazują jednak tej odwagi na ziemi (na lądzie), lecz swoje najazdy i wojny (prowadzą) jedynie na okrętach”.

¹⁶⁸ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 142: „The tentative date of the Rūs campaign may be given as circa 925”.

w źródłach, pozostaje bowiem w sprzeczności z faktem, że wymieniony w tekście al-Mas'ūdiego władca Sharvānu¹⁶⁹ zmarł przed 917 rokiem. Dlatego rację mają ci, którzy uważają, iż przywołane przez O. Pristaka źródła odnoszą się do dwóch różnych wydarzeń. V. Minorsky w swoich dociekaniach nad ustaleniem daty pierwszego z najazdów, o których wspomniał al-Mas'ūdi, zwrócił uwagę na relację historyka Zahīra al-Dīna Mareashīego, który datował interesujący nas najazd Rusów na miasto Gilān na pierwszą połowę roku 301AH (= 913 AD)¹⁷⁰. Zarówno ustalenia chronologiczne odnoszące się do wybranego fragmentu relacji al-Mas'ūdiego, jak też kontekst historyczny skłaniają do datowania kampanii Rusów na rok 913.

Interesujące dane dotyczące kolejnej akcji militarnej Rusów w strefie czarnomorskiej zawiera dokument z Cambridge. Tekst opisuje najazd HLGW (Helgu), władcy (*melek*) RWSY, któremu Bizantyjczycy przesłali dary, aby nakłonić go do zaatakowania chazarskiego miasta SMRS (= Tmutorakan)¹⁷¹. Miasto zostało zdobyte pod nieobecność miejscowego dowódcy odpowiedzialnego za obronę, a o tym, że miało duże znaczenie dla chaganatu, świadczy szybka reakcja namiestnika chagana (BWLŠSY), który w rewanżu zaatakował wybrane miasta greckie w rejonie Cieśniny Kerczańskiej. Zdobył je, a następnie skierował się przeciwko najeźdźcom, których ostatecznie pokonał. Wymusił na nich posłuszeństwo wobec chagana, a także zwrot łupów, które Rusowie zagrabili mieszkańcom Tmutorokania. Następnie namiestnik chazarski nakłonił Helgu do uderzenia na stolicę Bizancjum – akcja ta zakończyła się katastrofą z powodu użycia przez obrońców ognia greckiego. Rusowie wycofali się, lecz Helgu nie zdecydował się na powrót w rodzinne strony. Wyruszył na kolejną kampanię w stronę wybrzeża Persji (FRS), gdzie poniósł śmierć¹⁷². W powyższej relacji brak danych pozwalających na ustalenie chronologii opisanych wydarzeń, jak też na identyfikację wodza i organizatora tej kampanii. W nowogrodzkim pierwszym latopisie (НПЛ) znajdują się natomiast informacje o dwóch kampaniach na Konstantynopol. O pierwszej, podjętej przez Igora¹⁷³ w 920 roku, która zakończyła się niepowodzeniem, oraz kolejnej, zorganizowanej dwa lata później pod wodzą Olega¹⁷⁴. Druga z wymienionych dobrze współgra z informacjami

¹⁶⁹ V. Minorsky, 1958, s. 112. Do ustaleń tych nawiązał A.П. Новосельцев, 1990, s. 213–214.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 146–147, 152–153. W nowszej literaturze działania Rusów na południu omówił A.П. Новосельцев, 1990, s. 211–213; datuje najazdy Rusów na wybrzeża kaspijskie w latach 909–914 i łączy je z układami pokojowymi zawartymi przez księcia Olega z Bizancjum w 907 i 912 r.; A.А. Роменсий, 2017, s. 188–189. Poniesiona klęska oddziałów Rhosów powracających z tej kampanii nie zahamowała ich dalszej aktywności militarnej na południu.

¹⁷¹ *Cambridge Document*, s. 114, 116 (w. 18–20), s. 115–117 (tłum. ang.). Jego przydatność kwestionował H. Grégoire, 1937, s. 225–266, uważając go za falsyfikat. Odmiennie natomiast stanowisko w tej kwestii zajął H. Łowmiański, 1973, s. 198 (przyp. 624), nawiązując do pogadów П.К. Коковцова, 1932 oraz D.M. Dunlopa, 1954.

¹⁷² *Cambridge Document*, s. 118–119. C. Zuckerman, 1995, s. 256–268 sugeruje, że śmierć Olega miała miejsce podczas walk na wybrzeżu południowym Morza Kaspijskiego (miasto Bardha'a, ob. Barda).

¹⁷³ НПЛ, AM 6428, s. 107–108. W wyprawie tej miało uczestniczyć 10 tys. wojowników.

¹⁷⁴ НПЛ, AM 6430, s. 108.

pochodzącymi z dokumentu z Cambridge¹⁷⁵, którego autor umieścił omawiane wydarzenie w okresie rządów cesarza Romana I Lakapena. Kwestią sporną pozostaje ustalenie, kim był Helgu z dokumentu z Cambridge. Forma HLGW występująca w *Liście kijowskim* dobrze współgra ze staroskandynawską wersją imienia Oleg (Helgu)¹⁷⁶. Elementem zbieżnym w wymienionych źródłach jest śmierć Olega/Helgu. Według latopisu nowogrodzkiego i dokumentu z Cambridge doszło do niej podczas wyprawy, tj. poza terytorium ruskim, natomiast w ПБЛ podano, iż śmierć księcia była skutkiem ukąszenia przez żmiję¹⁷⁷. Za to przebieg wyprawy Helgu z dokumentu z Cambridge jest łudząco podobny do kampanii księcia Igora, która miała miejsce w 941 roku. Kontrowersje dotyczące chronologii wydarzeń, w których uczestniczyli Oleg i Igor, fakt organizowania przez nich kampanii przeciwko Bizancjum i posiadłościom muzułmanów nad Morzem Czarnym i Kaspijskim, jak też występowanie w przekazie ПБЛ wątków literackich odnoszących się do Olega – wszystko to mogło spowodować, że autorzy pierwszych kronik ruskich mogli łatwo pomylić ich imiona lub też przypisać czyny Olega Igorowi (bądź odwrotnie). To możliwe, zwłaszcza że w ПБЛ ilość zapisek latopisarskich dotyczących obu książąt w okresie od traktatu bizantyjsko-ruskiego z 911 (912) i objęcia władzy przez księcia Igora (w 913) aż do najazdu na Bizancjum (w 941) jest niewielka – raptem 6, ponadto dzieli je trzydziestoletnia przerwa¹⁷⁸. Warto zauważyć, że Helgu określony został w anonimowym dokumencie z Cambridge jako *melek* (arab. *malik* – król), co jednoznacznie wskazuje na osobę sprawującą władzę zwierzchnią wśród Rusów. Jednak równie dobrze można to odnieść do Olega, jak i Igora. Argumentem przemawiającym za Igorem¹⁷⁹ jest datowanie jego wypraw przeciwko Bizancjum oraz atak na muzułmańskie miasto Bardā. O ile dawniejsza historiografia identyfikowała Helgu z Olegiem¹⁸⁰, o tyle w nowszej spotkać można stanowisko

¹⁷⁵ Przydatność tego źródła do poznania aktywności Rusów w strefie nadczarnomorskiej zakwestionował H. Łowmiański, 1973, s. 200–201, a opisane zdarzenie odniósł do epizodu ze stosunków chazarsko-ruskich, datowanego na okres rządów chagana Józefa. Autor tego listu miał korzystać z relacji greckich odnoszących się do działań Olega, lecz zostały one pominięte w końcowej redakcji tekstu; deformacji uległo też imię władcy, które odnosi się do Igora. Także А.П. Новосельцев, 1990, s. 217–218 w ocenie dokumentu z Cambridge podtrzymał pogląd П.К. Коковцова, 1932 odnośnie do literackiego charakteru omawianego źródła.

¹⁷⁶ В.Я. Петрухин, 2000, s. 222, 227; Е.А. Мельникова, 2005а; А.С., Щавелев, 2017, s. 89–90.

¹⁷⁷ Jak zauważył В.Я. Петрухин, 2014, s. 276: „Мифологизированная смерть Олега в контексте социального и ритуального противостояния руси (княжеской дружины) и словен может быть соотнесена с ритуализованной смертью его наследника Игоря, казненного восставшими древлянами (об этом пойдет речь в следующем параграфе). Повествование о смерти Вещего Олега – отнюдь не просто заимствованный сюжет, «варяжская сага». Истоки предания – в начальной русской истории”.

¹⁷⁸ Ten cykl spotykany jest w ПБЛ często, gdy kronikarz przedstawia najstarsze dzieje związane z Rurykowiczami i państwowością Rusów, vide В. Лушин, 2016а.

¹⁷⁹ Na podstawie treści anonimowego dokumentu z Cambridge J.D. Bruckus w 1924 r. wysunął domysł, że występujące w tekście imię Helgu odnosi się do następcy Olega, księcia Kijowa Igora, vide H. Łowmiański, 1973, s. 200 (przyp. 628).

¹⁸⁰ Zestawienie stanowisk starszej literatury przedmiotu vide А. Poppe, 1967, s. 474–475. Z polskich badaczy identyfikację Helgu z Olegiem przyjmował H. Łowmiański, 1973, s. 199.

wskazujące na Igora; nie wyklucza się też, że mogły to być dwie różne osoby¹⁸¹. Na obecnym etapie jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii bez nowych źródeł nie jest możliwe¹⁸².

Ostatnią wielką kampanię na terytorium Bizancjum zorganizował Igor w 944 roku. Wyciągając wnioski z niepowodzenia poprzedniego najazdu¹⁸³, podjął tym razem działania mające na celu pozyskanie Pieczyngów jako sojuszników. Trudna sytuacja, w jakiej znajdowało się wówczas Bizancjum, skłoniła dwór cesarski do ustępstw. Świeże były także wspomnienia skutków poprzednich kampanii, które Rusowie podjęli na terytorium cesarstwa. Przy pomocy zabiegów dyplomatycznych, podwyższenia trybutu oraz ustępstw handlowych Konstantynopol uniknął wojny. Jednak po przeniesieniu centrum władzy Olega i Igora do Kijowa i po rozszerzeniu jej na okoliczne plemiona słowiańskie osiadłe w środkowym dorzeczu Dniepru¹⁸⁴ coraz bardziej widoczna stawała się aktywność Rhosów i coraz wyraźniej kierowała się ona w stronę Bizancjum. Jedną z przyczyn, dla których wybierano ten kierunek, był spadek napływu arabskiej monety srebrnej na tereny Europy Wschodniej. Również widoczny w kampaniach wojsk bizantyjskich udział Waregów jako najemników powodował, że kijowscy książęta coraz bardziej liczyli się jako sprzymierzeńcy dworu bizantyjskiego w jego polityce wobec Arabów. Prowadziło to do możliwości uzyskania większych korzyści w handlu Rusi z cesarstwem. Polityka książąt kijowskich w strefie Morza Czarnego stanowiła jednak poważny problem dla utrzymywania wpływów Konstantynopola na tym obszarze, dlatego też cesarstwo podjęło działania, których celem było ograniczenie rosnących aspiracji władców kijowskich w regionie. Sprzymierzeńcami Bizancjum stali się Pieczyngowie, których atutem była kontrola szlaków (rzecznego i lądowego) prowadzących wzdłuż dolnego biegu Dniepru¹⁸⁵. Pieczyngowie spełniali zatem rolę bufora oddzielającego terytorium państwa Rurykowiczów od strefy czarnomorskiej, nie mówiąc już o utrzymującym się zagrożeniu Kijowa atakami z ich strony.

Dla swej polityki w regionie Konstantynopol starał się pozyskać także Alanów¹⁸⁶, będących (ze względu na swój potencjał wojskowy) sojusznikami Chazarów, czego dowiedli podczas zagrożenia chaganatu w okresie rządów ich

¹⁸¹ V.J. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 2007a, s. 259 „was not a Kievan ruler: supposedly, he resided in Chernigov-the centre of the Dniepr left-bank traditionally connected with Khazaria”; idem, 2000, s. 222–229.

¹⁸² А.П. Новосельцев, 1990, s. 217 wyraził sceptycyzm odnośnie do rozstrzygnięcia identyfikacji Helgu bez odkrycia nowych źródeł. Vide także opinia W. Swobody, 1991, s. 202.

¹⁸³ *ИБЛ* 1, AM 6449 (941), s. 33–34.

¹⁸⁴ W ciągu pierwszej połowy X w. władcy kijowscy konsekwentnie podporządkowali także plemiona osiadłe w dorzeczu Dniestru i Bohu (Tywercy i Ulicze), co potwierdza relacja autora *DAI*, c. 37 (w. 44), s. 168.

¹⁸⁵ *DAI*, c. 9, (w. 1–50), s. 57–61.

¹⁸⁶ Th.S. Noonan, 1992, s. 115–119. Ze względu na siedziby zajmowane w strefie kaukaskiej odgrywali oni strategiczną rolę w systemie obrony chazarskiego terytorium. Innym atutem Alanów była ich liczebność, na co uwagę zwrócił Ibn Rosteh, *Kitāb*, fragm. XIV, s. 47; *DAI*, c. 11 (w. 3–5), s. 64; I.A. Arzhantseva, 2007, s. 59–73.

władcy Beniamina¹⁸⁷. Według relacji anonimowego dokumentu z Cambridge Chazarowie zmuszeni byli walczyć z koalicją złożoną z Pieczyngów i Oguzów¹⁸⁸. Pomimo trudnego położenia chaganat zdołał skutecznie stawić opór atakującym, w czym zasadniczą rolę odegrali Alanowie. W latach dwudziestych X wieku dyplomacji bizantyjskiej udało się nakłonić Alanów do zawarcia sojuszu z Konstantynopolem, co spowodowało reakcję ze strony Chazarów, których nowymi sojusznikami zostali Oguzowie. W krótkim jednak czasie król Alanów ponownie uznał zwierzchność chagana Chazarów. Powodem pogorszenia stosunków chazarsko-bizantyjskich były prześladowania Żydów w Bizancjum, co wraz z kwestią alańską miało znaczący wpływ na ochłodzenie stosunków chaganatu z Konstantynopolem.

Mimo wszystko jednak Chazarowie nadal mieli zasadnicze znaczenie w polityce cesarstwa bizantyjskiego. Wynikało to z lokalizacji licznych miast z ludnością grecką na terenach pozostających pod kontrolą chaganatu (Krym, północno-wschodnie wybrzeże Morza Czarnego). Nie bez znaczenia były też kontakty handlowe, liczący się potencjał militarny Chazarów oraz znaczenie strefy czarnomorskiej i kaspijskiej jako zaplecza dla gospodarki bizantyjskiej. Nadal także spora część plemion słowiańskich w Europie Wschodniej pozostawała w zależności od Chazarów, pomimo postępów w rozwoju własnego państwa z centrum w Kijowie i powiększania jego terytorium. Odnosiło się to przede wszystkim do północno-zachodnich peryferiów chaganatu, gdzie w dorzeczu górnej Oki i Wołgi znajdowały się siedziby Wiatyczów i Radymiczów. Dopiero za rządów Światosława plemiona te zostały podporządkowane księciu kijowskiemu (965), co może wskazywać na to, że dla niektórych plemion słowiańskich pozostawanie w chazarskiej strefie wpływów było korzystne. Dotyczyło to w pierwszym rzędzie sfery kontaktów handlowych, za czym przemawiają liczne znaleziska monet arabskich na wymienionych terenach. W przeciwieństwie do Polan, Wiatycze i Radymicze płacili Chazarom dań w dirhemach, mieli zatem dostęp do głównych ośrodków handlu dalekosiężnego w regionie. Dlatego też stan państwa chazarskiego, jaki został przedstawiony w znanym liście króla Józefa do ummajadzkiego wezyra Hasdaja ibn Szapruta, należy uznać za zgodny z rzeczywistością¹⁸⁹. Chazarowie nadal dominowali nad znacznym terytorium w Europie Wschodniej, utrzymali też – choć z trudem – kontrolę nad głównymi szlakami handlu dalekosiężnego w regionie (mimo przemieszczeń etnicznych, obejmujących tereny nad dolnym Donem i Wołgą, handel ten nie uległ załamaniu). Chaganat dysponował ponadto znacznym potencjałem militarnym¹⁹⁰,

¹⁸⁷ *Cambridge Document*, s. 114 (w. 10–12), s. 115 (tłum. ang.). Interesującą informację o położeniu chaganatu, który zmuszony był walczyć z Pieczyngami i Oguzami, podał Konstantyn Porfirogeneta, *DAI*, c. 10–12, s. 61 (w. 1–2), s. 64 (w. 5–17).

¹⁸⁸ М.И. Артамонов, 1962, s. 373. А.П. Новосельцев, 1990, s. 219 akcentuje zmianę położenia chaganatu w latach czterdziestych IX w.

¹⁸⁹ *Tzw. Korespondencja żydowsko-chazarska*, s. 56–79.

¹⁹⁰ Jego kluczowym elementem były rozmieszczone w niewralgicznych miejscach twierdze. Ich koncentrację można zauważyć przede wszystkim w strefie kaukaskiej oraz na terenach położonych na zachód od ujścia Wołgi i Donu, szerzej vide B.C. Флёргов, 2001, s. 56–70; А.С. Щавелев,

o czym informacje przekazali autorzy arabscy: al-Mas'ūdi¹⁹¹, Ibn Rosteh¹⁹² i al-Istakhari¹⁹³.

Dla omawianego okresu brak przesłanek źródłowych wskazujących na występowanie jakichkolwiek konfliktów bądź napięć pomiędzy Skandynawami (Rusami) a Chazarami. Przy omawianiu kwestii władztwa Waregów i powodów, dla których nawiązali oni kontakty z Bizancjum, akcentuje się ich aktywność militarną, której celem było wywarcie nacisku na cesarstwo i zawarcie korzystnego układu o charakterze handlowym. Argumentacja ta wyraźnie nawiązuje do sytuacji, która miała miejsce w X wieku, a o której informują przytoczone w *ПВЛ* traktaty handlowe¹⁹⁴, jakie w 911 i 944 roku Rusowie zawarli z cesarstwem w Konstantynopolu. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w ustaleniach numizmatyków, którzy na podstawie braku znalezisk skarbów monet (a nawet pojedynczych egzemplarzy) wskazują, że szlak komunikacyjny biegnący wzdłuż Dniepru¹⁹⁵ miał wówczas niewielkie znaczenie. Słynna droga handlowa od „Greków do Waregów”¹⁹⁶ pozostawała bowiem w cieniu innej, biegnącej wzdłuż Wołgi, którą arabski i bizantyjski pieniądz monetarny napływał na teren Europy Wschodniej i do strefy bałtyckiej. Poza wymienionymi przyczynami nie można odrzucić także sugestii o podjęciu przez Waregów próby rozszerzenia zasięgu wpływów politycznych na tereny położone na południu, czemu miało służyć zawarcie układu z Bizancjum („przyjaźń”). Ziemie Europy Wschodniej w omawianym okresie były dla Skandynawów atrakcyjne – oferowały duże możliwości prowadzenia działalności kupieckiej, a także zagospodarowania przestrzeni politycznej (dobry przykład to okoliczności sprowadzenia Waregów zza morza). Realizacji tych planów sprzyjał wybuch konfliktu wewnątrz chaganatu, a także przemieszczenia etniczne w strefie czarnomorskiej¹⁹⁷ w latach trzydziestych i czterdziestych oraz pod koniec IX wieku. Dla dyplomacji bizantyjskiej region ten posiadał szczególne znaczenie, stąd troska o utrzymanie na jego obszarze

2014, s. 323–330, zwł. s. 325 (mapa z naniesionymi obiektami obronnymi); В.С. Флёргов, 2015, s. 284–288; idem, 2016, s. 8–22; Э.Е. Кравченко, 2018, s. 10–32; J. Dudek, 2017, s. 406–407.

¹⁹¹ al-Mas'ūdi, *Murāj al-dahab (Łąki złota)*, cyt. wg przekładu D.M. Dunlop, 1954, s. 213. Vide J. Dudek, 2017, s. 404: „Wśród władców Wschodu w tej części świata tylko władca Chazarów posiada wojsko otrzymujące stały żołd”, oraz s. 404–406, gdzie znajduje się charakterystyka wojska chagana.

¹⁹² Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-nafisa*, s. 29.

¹⁹³ al-Istakhari, cyt. wg przekładu D.M. Dunlop, 1954, s. 92.

¹⁹⁴ *ПВЛ I*, AM 6415 (907), s. 232–233; AM 6420 (912), s. 234–238; AM 6453 (945), s. 34–42.

¹⁹⁵ Th.S. Noonan, 1998, s. 321–348, zwł. s. 342: „Thus, I believe that the dirham hoards deposited along the left bank and upper Dnepr already in the early ninth century but can best be interpreted as the product of such an exchange. The hoards of the middle and upper Dnepr reflect the influx of dirhams into these regions, an influx which helped to pay for the export of furs these regions to the Islamic world” i s. 343: „[...] And, the concentration of hoards along the middle – upper Volga basin and the adjoining regions of the Volchov-Il'meń-Lovat' system strongly suggests that the primary flow of dirhams went north via the Volga. A route of lesser importance apparently led north from the upper Dnepr “. Vide zestawienie danych w tabeli A na s. 347.

¹⁹⁶ *DAI*, c. 9 (w. 5–70), s. 57–60 (opis słynnych porohów), c. 9 (w. 21–62).

¹⁹⁷ M.D. Dunlop, 1954, s. 199; R.K. Kovalev, 2005b, s. 220–253, zwł. 237–240; J. Dudek, 2017, s. 378–381.

status quo, którego gwarantem był chaganat. Chazarowie zajmowali w polityce Bizancjum ważne miejsce pomimo wystąpienia chwilowego kryzysu, jaki miał miejsce za rządów króla Beniamina.

Rola Rusów w upadku chaganatu chazarskiego

Po śmierci księcia Igora (945) ustała aktywność militarna Rusów w kierunku Morza Czarnego i Kaspijskiego. Księżna Olga, jako regentka sprawująca rządy w imieniu małoletniego Światosława, prowadziła politykę umocnienia władzy księżęcej i nawiązała ściślejsze kontakty z dworem bizantyjskim. Przejawem tego stał się jej chrzest w Konstantynopolu za rządów Konstantyna Porfirogenety. Fakt ten, a także rozwój kontaktów handlowych¹⁹⁸ sprawiły, że coraz większego znaczenia nabral szlak ciągnący się wzdłuż Dniepru (droga od Waregów do Greków), co znajduje potwierdzenie w rozmieszczeniu znalezisk skarbów zawierających m.in. monety i wyroby złotniczo-jubilerskie bizantyjskiej proweniencji. Mimo to połączenie komunikacyjne z Wołgą nie utraciło znaczenia dzięki aktywności Bułgarii nadkamskiej, która utrzymywała bezpośrednie kontakty z centrami handlowymi w Azji Środkowej. Źródła nie odnotowały w tym czasie występowania napięć i konfliktów w stosunkach państwa ruskiego z chaganatem chazarskim.

Do radykalnej zmiany w stosunkach waresko/rusko-chazarskich doszło za rządów Światosława. W *ПБЛ* okoliczności związane z upadkiem chaganatu i zagładą Chazarów jako etnosu zostały przedstawione bardzo lakonicznie, co biorąc pod uwagę rolę, jaką państwo to odegrało w dziejach i kulturze Słowiańszczyzny Wschodniej, budzi zdziwienie. Można by oczekiwać, że fakt ten zostanie w pełni wykorzystany przez kronikarzy i redaktorów latopisów do podkreślenia wyjątkowości samego wydarzenia i roli, jaką odegrał w nim Światosław. Tymczasem *ПБЛ* pod rokiem 6472 podaje informację o wyprawie księcia przeciwko Wiatyczom, którzy nadal pozostawali pod zwierzchnością Chazarów, a pokonani zostali dopiero dwa lata później¹⁹⁹. Następnie Światosław skierował się na południe. Przebieg kampanii przeciwko Chazarom kronikarz ruski ukazał jako jednorazową, modelową akcję militarną zakończoną stoczeniem decydującej bitwy, której wynik rozstrzygnął o dalszych losach chaganatu²⁰⁰. Celem ataku Światosława byli także Kosogowie i Jassowie²⁰¹. W działaniach księcia wyraźnie widać dążenie do zajęcia dogodnych pozycji i do izolacji terytorium chazarskiego przed kolejną wyprawą. Niewykluczone, że postępowanie Światosława

¹⁹⁸ Tendencja ta stała się szczególnie widoczna po zawarciu przez Igora traktatu handlowego z Bizancjum na bardzo korzystnych dla Rusów warunkach.

¹⁹⁹ *ПБЛ* 1, AM 6472 (964), s. 46–47; 6474 (966), s. 47. А.П. Новосельцев, 1990, s. 225 uważał, że celem tych działań było podporządkowanie Wiatyczów, a tym samym zakończenie procesu podporządkowywania okolicznych plemion słowiańskich władzy Światosława.

²⁰⁰ *ПБЛ* 1, AM 6473 (965), s. 47. А.П. Новосельцев, 1990, s. 222–224 zestawiał stanowiska badaczy dotyczące kierunku uderzeń wojsk Światosława na terytorium chaganatu oraz roli Rusów i ich sprzymierzeńców.

²⁰¹ *ПБЛ* 1, AM 6473 (965), s. 47. Plemiona te zajmowały siedziby w strefie czarnomorskiej i kaukaskiej. Według А.П. Новосельцева, 1990, s. 220 Jassowie zajmowali dorzecze Donu, natomiast Kasogowie osiedli w okolicy Tmutorokania.

podyktowane było obawami przed potencjałem militarnym, jakim Chazarowie nadal dysponowali. Według przekazu geografa perskiego Ibn Hawqala kampania ta miała miejsce w 358AH, tj. w 968/969 roku ery chrześcijańskiej. Ponieważ jednak w tym samym czasie Światosław prowadził działania wojenne na Bałkanach, wiarygodność przekazu jest wątpliwa. Jakkolwiek bowiem państwo kijowskie dysponowało znacznymi siłami, a charakter i rozmach kampanii wojennych prowadzonych przez Światosława budził podziw, to równoczesny udział w działaniach przeciwko Bułgarom i Bizancjum na Bałkanach oraz chaganatowi chazarskiemu na wschodzie wydaje się mało realny.

Wobec występujących w źródłach różnic w przedstawianiu przebiegu kampanii Światosława przeciwko Chazarom nasuwa się pytanie, czy upadek chaganatu był rezultatem jednej decydującej kampanii przeprowadzonej wyłącznie siłami wojsk ruskich, czy też książę kijowski korzystał ze wsparcia sojuszników? Występująca w źródłach rozbieżność w datowaniu tego wydarzenia stała się powodem do wysunięcia w literaturze przedmiotu hipotezy o dwóch fazach walk rusko-chazarskich. W dawniejszej historiografii taki właśnie scenariusz upadku chaganatu zaproponował B.A. Мошин²⁰², znalazł on także akceptację u autorów nowszych opracowań²⁰³. Według ustaleń schemat przebiegu wojny z Chazarami przedstawiał się następująco: najpierw Światosław dokonał najazdu na ziemie położone w zachodniej części chaganatu (dorzecze dolnego Donu), a potem wyprawił się na Bałkany, gdzie jako sojusznik Bizancjum prowadził działania przeciwko państwu bułgarskiemu. W tej sytuacji przed przystąpieniem do kolejnej kampanii²⁰⁴ (w 968) niezbędne było uzyskanie wsparcia ze strony przeciwników chaganatu, w tym Oguzów, którzy już wcześniej prowadzili ustawiczne ataki na terytorium chazarskie²⁰⁵. Zajęcie przez Światosława zachodnich terenów chaganatu było dla Chazarów bardzo dotkliwe, albowiem obszary położone nad dolnym Donem i na zachód od dolnej Wołgi należały do najbardziej zaludnionych i najlepiej zagospodarowanych. Zredukowany terytorialnie chaganat przetrwał aż do kolejnego konfliktu z państwem kijowskim, zakończonego zdobyciem jego głównych miast w delcie Wołgi. Spowodowało to

²⁰² B.A. Мошин, 1933, s. 191–197, 206–208.

²⁰³ А.П. Новосельцев, 1990, s. 225–226. W polskiej historiografii: G. Rostkowski, 2001, s. 277, 282; J. Dudek, 2017, s. 424–426. Odmienny pogląd reprezentują D.M. Dunlop, 1954, s. 243–244; M.H. Апрамонов, 1962, s. 427; P.B. Golden, 1982, s. 82. Kwestią otwartą pozostaje ustalenie zasięgu zdobyczy Światosława, vide przegląd dyskusji A. Paroń, 2015, s. 328 (przyp. 157).

²⁰⁴ Jej czas jest zgodny z informacją przekazaną przez Ibn Hawqala, który podał datę 358AH, tj. 968/969 r. Vide А.П. Новосельцев, 1990, s. 227. W nowszych badaniach zwraca się uwagę na osobisty udział kijowskiego władcy tylko w pierwszej kampanii, J. Dudek, 2017, s. 425. O polityce bałkańskiej księcia kijowskiego vide J. Bonarek, 1996, s. 287–302; M.J. Leszka, K. Marinow, 2015, s. 190–195.

²⁰⁵ O współdziałaniu z Torkami (Oguzowie) w działaniach Włodzimierza I przeciwko Bułgarom nadwożańskim informuje *ПВЛ I*, AM 6493 (985), s. 59; *DAI*, c.10 (w. 3–4.), s. 62. Według relacji arabskiego pisarza Ibn-Miskawayha plemiona tureckiego pochodzenia (bez podania ich nazwy) miały dokonać najazdu na ziemie chaganatu. Data tego zdarzenia współgra z kampanią Światosława przeciwko Chazarom, vide D.M. Dunlop, 1954, s. 244; А.П. Новосельцев, 1990, s. 227–228. Jak natomiast zauważył A. Paroń, 2015, s. 329, nieznana pozostaje postawa Pieczyngów wobec działań Światosława.

wyraźne osłabienie możliwości obronnych Chazarów, nie mówiąc już o utrzymaniu przez nich dotychczasowej pozycji i autorytetu wobec zależnych plemion.

Przebieg kampanii z 965 roku pozostaje nieznanymi, a źródła informują o tym zdarzeniu lakonicznie. Skoordynowanie Rusów prowadzących działania od strony zachodniej i północnej oraz atakujących ze wschodu Oguzów dawało szansę powodzenia. Dodatkowym czynnikiem, który ułatwiał zadanie najeźdźcom, były wcześniejsze klęski, jakie Chazarowie ponieśli w starciu z wojskami Światosława, w tym utrata kluczowych z militarnego punktu widzenia twierdz położonych nad dolnym Donem i Wołgą. Punktem kulminacyjnym tej kampanii było zajęcie i zniszczenie głównych ośrodków chazarskich, jak Itil i Samandar²⁰⁶. Kolejne działania, mające doprowadzić do definitywnego upadku chaganatu, stały się powodem do zorganizowania drugiej kampanii (969). Bardzo okrojone pod względem terytorialnym państwo chazarskie utrzymało się aż do schyłku X wieku, lecz w związku z rozmiarami poniesionej klęski, jak też wobec szybko zachodzących zmian politycznych i etnicznych w regionie, jego znaczenie było niewielkie²⁰⁷. Najwięcej korzyści odniosła Ruś Kijowska, powiększając swoje terytorium kosztem ziem położonych w dorzeczu środkowego Donu. Niebawem, bo za rządów Włodzimierza I, rozpoczął się kolejny etap w rozwoju i ekspansji państwa kijowskiego w regionie, czego doświadczyli Bułgarzy nadwołżańscy²⁰⁸. Upadek chaganatu w sferze gospodarczej dał kupcom ruskim możliwość korzystania w większym stopniu z dochodów płynących z handlu dalekosiężnego, w którym dotychczas byli zdani na pośrednictwo Chazarów.

Chociaż upadek chaganatu chazarskiego uwolnił Pieczyngów od groźnego sąsiada, to ich położenie wcale nie było korzystniejsze. Zniknęła bowiem bariera oddzielająca ich od plemion koczowniczych osiadłych na wschód od dolnej Wołgi, które uzyskały bezpośredni dostęp do stepów czarnomorskich. Nowym zagrożeniem dla Pieczyngów była też Ruś Kijowska, która po upadku chaganatu chazarskiego stała się najrozleglejszym państwem na terenie Europy Wschodniej. W 968 roku ПБЛ przekazała wiadomość o najeździe Pieczyngów na Kijów²⁰⁹, co A. Paroń postrzega jako reakcję koczowników na zmiany, do jakich doszło w regionie w następstwie upadku chaganatu²¹⁰. Dodatkową, sprzyjającą najeźdźcom okolicznością była nieobecność księcia Światosława, zaangażowanego z większością sił ruskich w działania militarne na Bałkanach.

²⁰⁶ D.M. Dunlop, 1954, s. 242, 243 w oparciu o relację Ibn Hawqala. Zniszczenia będące skutkiem najazdu omówili M.H. Аграмонов, 1962, s. 426; J. Dudek, 2017, s. 423–424.

²⁰⁷ J. Dudek, 2017, s. 430–431.

²⁰⁸ ПБЛ I, AM 6493 (985), s. 59.

²⁰⁹ ПБЛ I, AM 6476 (968), s. 47–48. Mimo posiadanej przewagi liczebnej, na skutek użycia fortelu przez oblężonych Kijów nie został zdobyty przez Pieczyngów. А.П. Новосельцев, 1990, s. 226 przypuszczał, że najazd Pieczyngów był efektem działań dyplomacji Chazarów bądź Konstantynopola.

²¹⁰ A. Paroń, 2015, s. 330–332.

Podsumowanie

Upadek chaganatu zakończył 250-letni okres dominacji Chazarów w Europie Wschodniej. *Pax Chazarica* odegrał w tym czasie pozytywną rolę, stabilizując stosunki etniczne i polityczne w regionie, co zapewniło chaganatowi wysoki status wobec Cesarstwa Bizantyjskiego oraz kalifatu Abbasydów²¹¹. Chazarowie byli zatem beneficjentami dogodnego położenia geograficznego oraz możliwości partycypowania w handlu dalekosiężnym. Pomimo postępu w badaniach nad dziejami chaganatu nadal mało znane są jego relacje z osiadłymi w Europie Wschodniej Skandynawami, a także z plemionami słowiańskimi, również tymi, które pozostawały poza chazarską strefą wpływów. Z dotychczasowych badań wynika, że oddziaływanie Chazarów w regionie – jakkolwiek nie we wszystkich sferach – zostało potwierdzone i było bardziej intensywne, na co wskazuje choćby recepcja tytułu *kagana* w odniesieniu do władców ruskich z X–XI wieku. Obraz ten zapewne ulegnie zmianie w rezultacie widocznego w ostatnich dekadach zainteresowania problematyką chazarską wśród historyków i archeologów rosyjskich oraz ukraińskich²¹². Osiągnięte dotychczas rezultaty przyczyniają się nie tylko do rewizji wcześniejszych poglądów i stanowisk funkcjonujących w historiografii, lecz także do szerszego poznania dziejów i kultury chaganatu chazarskiego oraz jego miejsca w etnicznych, kulturowych i gospodarczych realiach Europy Wschodniej wczesnego średniowiecza.

Bibliografia

Wykaz skrótów

- AEMAE – „Archivum Eurasiae Medii Aevi”, Wiesbaden.
 ДГВЕ – „Древнейшие Государства Восточной Европы. Материалы и исследования”, Москва.
Древняя Русь и Скандинавия – Е.А. Мельникова, 2011, *Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды*, под ред. Г.В. Глазыриной, Т.Н. Джаксон, Москва.
 EI – *Encyclopedia of Islam. New edition*, vol. 1–12, 1986–2004, ed. by H.A.R. Gibb et al., Leiden.
 FO – „Folia Orientalia”, Kraków.
 HUS – „Harvard Ukrainian Studies”, Cambridge, Mass.
 JfGO – „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Stuttgart.
 JESHO – „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, Leiden.
 LdMA – *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1–9, Hrsg. R.H. Bautier et al., München–Zürich 2009.
 MGH – *Monumenta Germaniae Historica*.
 SRGerm. – *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum seperatim editi*.
 SS – *Scriptores*.
 PA – „Российская Археология”, Москва.

²¹¹ E. Komatarova-Balinova, 2022, s. 49–53.

²¹² Jako przykład wymienić należy „Хазарский проект” realizowany we współpracy z badaczami z Izraela, krajów Europy Zachodniej i USA, a także zainicjowaną w 2001 r. w Charkowie edycję rocznika „Хазарский альманах”.

The word of the Khazars – The word of the Khazars. New perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium, 2007, ed. by P.B. Golden, H. Ben-Shammai, A. Róna-Tas, (Handbook of Oriental Studies. Section Eight: Central Asia, vol. 17), Leiden–Boston.

SSS – *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 1–8, 1961–1996, pod red. W. Kowalenko et al., Wrocław–Warszawa–Kraków.

Źródła

Al-Gardizi, *Zajn al-ahbār*, [w:] E. Chwiłkowska, 1978, *Wiadomości perskiego pisarza Gardżiego (XI w.) o ludach wschodniej i środkowej Europy*, „Slavia Antiqua”, 25, s. 145–152.

Al-Mas’ūdi, *Kitāb at-tanbih wa l-išrāf (Księga ostrzeżeń i rewizji)*, [w:] J. Pauliny, *Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie)*, Bratislava 1999, s. 113–114.

Annales Bertiniani, rec. G. Waitz (MGH SRGerm. 5), Hannoverae 1883, (dalej: *Ann. Bert.*).

Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis, ed. G.H. Pertzii, rec. F. Kurtze (MGH SRGerm., 7), Hannoverae 1891.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. by Gy. Moravcsik, engl. transl. R.J.H. Jenkins, (Corpus Fontium Historiae Byzantine, vol. 1), Washington 1967 (dalej: *DAI*).

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio. A Commentary*, ed. F. Dvornik, R.J.H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman, Washington 2016 (dalej: *DAI Com.*).

Cambridge Document, [w:] N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*, Ithaca–London 1982, s. 106–121 [tekst hebrajski i przekład angielski].

Chronicon paschale, 284–628 AD, transl. with introd. and notes by M. Whitby, M. Whitby, (Translated Texts for Historians, vol. 7), Liverpool 2007.

Focjusz, *Encyklika*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 3: Pisarze z VII–X wieku*, przekł. A. Brzóstkowska, koment. W. Swoboda, (Prace Slawistyczne, 103), Warszawa 1995, s. 244–245.

Hudud al-‘Alam. The regions of the Word. A Persian geography, 372 A.H.–982 A.D., transl. and explain. by V. Minorsky, sec. edition with the preface by V.V. Barthold, ed. C.E. Bosworth (E.J.W. Gibb Memorial. New Series, vol. 11), Cambridge 1982.

Ibn Fadlān, *Kitāb (Księga)*, [w:] *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 3, oprac. A. Kmiotowicz, F. Kmiotowicz, T. Lewicki, (Prace Komisji Orientalistycznej PAN O. w Krakowie, nr 18), Kraków–Warszawa–Wrocław–Gdańsk–Łódź 1985.

Ibn Ḥurdādbeh, *Kitāb al-masālik wa l-mamālik (Księga dróg i królestw)*, [w:] *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 1, wydał i opracował T. Lewicki, (Źródła Objaśniające Początki Państwa Polskiego. Źródła orientalne, t. 1), Wrocław–Kraków 1956, s. 66–81.

Ibn Rosteh, *Kitāb al-‘Alāq an-nafīsa (Księga drogocennych klejnotów)*, [w:] *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 2 cz. 2, przekł. i koment. M. Czapkiewicz, A. Kmiotowicz, F. Kmiotowicz, (Prace Komisji Orientalistycznej PAN O. w Krakowie, nr 14), Wrocław–Kraków 1977.

Iłarion, *Sermon an law and grace*, [w:] *Sermons and rethoric of Kievan Rus’*, transl. and introduction S. Franklin, (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. English Translations, vol. 5), Harvard 1991, s. 3–29.

Ioannis Skylitzae, *Synopsis historiarum*, rec. I. Thurn, Berolini, Novi Eboraci 1973.

Jan Skylitzes, *Zarys historii*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 6: Pisarze wieku XI*, tłum. i koment. A. Kotłowska, współpr. A. Brzóstkowska, (Prace Slawistyczne, 137), Warszawa 2013, s. 110–269.

Kievan Letter, [w:] N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*, Ithaca–London 1982, s. 10–15 [tekst hebrajski i przekład angielski].

- Kontynuacja Teofanesa*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 5: Pisarze z X wieku*, przekł. i oprac. A. Brzóstkowska, (Prace Slawistyczne, 127), Warszawa 2009, s. 10–63.
- Leon Diakon, *Dzieje*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 5: Pisarze z X wieku*, przekł. i oprac. A. Brzóstkowska, (Prace Slawistyczne, 127), Warszawa 2009, s. 104–159.
- The Homilies of Photius patriarch of Constantinople*, transl. and introd. and comment. C. Mango, Cambridge, Mass 1958.
- Theophanes Continuatus*, libri 1–4, ed., transl., and comment. M. Featherstone, J. Signes Codoñer (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinenses, vol. 53), Boston–Berlin 2015.
- Tzw. *Korespondencja żydowsko-chazarska*, wyd. A. Bielowski, (Monumenta Poloniae Historica, 1), Lwów 1864, s. 56–79 [reed. Warszawa 1960].
- Żywot Konstantyna*, [w:] *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*, przekł. z j. staro-cerkiewno-słowiańskiego T. Lehr-Spławiński, uzup., koment. i posł. L. Moszyński, Warszawa 1988, s. 53–100 (dalej: *ŻKon.*).
- Żywot Metodego*, [w:] *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*, przekł. z j. staro-cerkiewno-słowiańskiego T. Lehr-Spławiński, uzup., koment. i posł. L. Moszyński, Warszawa 1988, s. 101–115 (dalej: *ŻMet.*).
- Житие Георгия Амастридского*, [w:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой, А.В. Подосинова, т. 2: *Византийские источники*, сост. М.В. Вибикив, Москва 2010, s. 129–130.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. и преиславем А.Н. Соноа, Москва–Ленинград 1950, s. 107 (dalej: *НПЛ*).
- Повесть временных лет по лаврентьевскому списку 1377 года*, перевод Д.С. Лихачев, О.В. Творогов, статьи, комментарии А.Г. Бобров, С.Л. Николаев, статьи, комментарии, А.Ю. Чернов, при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича, Санкт-Петербург 2012 (dalej: *ПВЛн*).
- Повесть временных лет*, часть первая, текст и перевод Д.С. Лихачев, Б.А. Романов, под ред. В. П. Адриановой-Перетц, Москва–Ленинград 1950 (dalej: *ПВЛ 1*).
- Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.: ист.-лит. Очерк, ч. 2*, подгот. текста, пер. с древнерус. (совм. с Б.А. Романовым) и комментарий, под ред. В.П. Адриановой-Перетц, Москва–Ленинград 1950 (dalej: *ПВЛ 2*).

Opracowania

- Androshchuk F., 2008, *Vikings in the East*, [w:] *The Viking world*, ed. by S. Brink, N. Price, London–New York, s. 517–542.
- Androshchuk F., 2013, *Byzantium and Scandinavian world in the 9th–10th century. Material evidence of contacts*, [w:] *From Goths to Varangians Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea*, ed. L. Bjerg, J.H. Lind, S.M. Sindbæk, Aarhus, s. 147–191.
- Arzhantseva I.A., 2007, *The Alans. Neighbours of the Khazars in the Caucasus*, [w:] *The world of the Khazars*, s. 59–73.
- Asadov F., 2014, *What do Arab sources say about Scandinavians in the Caspian before middle of 9th century CE*, [w:] *Thor Heyerdahl's search for Odin. Ancient links between Azerbaijan and Scandinavia?*, ed. V. Roggen, Oslo, s. 271–297.
- Asadov F., 2019, *Khazaria, Byzantium, and the Arab Caliphate. Struggle for control over Eurasian trade routes in the 9th–10th Centuries*, „The Caucasus & Globalization”, 6 (4), s. 140–150.
- Avenarius A., 1992, *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v VI.–XII. storočí. K problému recepcie a transformácie*, Bratislava.

- Boguslavskii O.I., (O.I. Богуславский), 2005, *International trade and the southern Ladoga Region*, „Russian History”, 32 (3/4), s. 313–339.
- Bonarek J., 1996, *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Świętosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne”, 39 (3), s. 287–302.
- Bonarek J., 1998, *Pojęcie „Rus” jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis”, 47 (1), s. 7–16.
- Boroń P., 2010, *Kniaziowie, królowie, carowie. Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu* (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 2715), Katowice.
- Brook K.A., 2010, *The Jews of Khazaria*, Lanham.
- Cahen C., 1991, *Ghuzz*, [w:] EI, vol. 2: C–G, s. 1106–1110.
- Callmer J., 1986, *Verbindungen zwischen Ostskandinavien, Finnland und dem Baltikum vor der Wikingerzeit und das Rus-Problem*, JfGO, 34 (3), s. 357–362.
- Callmer J., 2000, *The Archaeology of the Early Rus’ c. A.D. 500–900*, „Medieval Scandinavia”, 13, s. 7–63.
- Callmer J., 2017, *A Rise of the domination of the ar-Rus in the northern parts of Eastern Europe: seventh to ninth centuries A.D. Case of cultural construction*, [w:] *Identity formation and diversity in the Early Medieval Baltic and beyond. Communicators and communication*, ed. J. Callmer, I. Gustin, M. Roslund, (The Northern World, vol. 75), Leiden–Boston, s. 136–167.
- Chekin L.S., 1990, *The Role of Jews in early Russian civilization in the light of a new discovery and new controversies*, „Russian History”, 17 (4), s. 379–394.
- Crow J., 2017, *Amastris*, [w:] *The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the end of Late Antiquity until the coming of the Turks*, ed. P. Niewöhner, Oxford, s. 389–394.
- Danylenko A., 2004, *The name „Rus”*. In search of a new dimension, JfGO, 52 (1), s. 1–32.
- Duczko W., 2004, *Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe*, (The Northern World, vol. 12), Leiden–Boston [przekł. polski: *Rus’ Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie wschodniej*, tłum. N. Kreczmar, Warszawa 2006].
- Dudek J., 2017, *Chazarowie. Polityka, kultura, religia. VII–XI wiek*, Warszawa.
- Dunlop D.M., 1954, *The history of Jewish Khazars*, (Princeton Oriental Studies, vol. 16) Princeton.
- Dunlop D.M., 1986, *Bardha’a*, [w:] EI, vol. 1: A–B, s. 140–141.
- Falk K.O., 1968, *Kilka uwag o nazwie Rus’*, „Linqua Posnaniensis”, 12/13, s. 9–19.
- Fehér G., 1959, *Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jahrhundert. Die Ungarn in Levedien*, (Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5), Budapest, s. 306–326.
- Franklin S., Shepard J., 2013, *The Emergence of Rus. 750–1200*, London–New York.
- Garipzanov I.H., 2006, *The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos*, „Ruthenica”, 5, s. 7–11.
- Gieysztor A., 1971, *Urząd wojewodziński we wczesnych państwach słowiańskich w IX–XI wieku*, „Archeologia Polski”, 16, s. 317–325.
- Gil M., 1974, *The Rādhānite merchants and the land of Rādhān*, JESHO, 17 (3), s. 299–328.
- Gil M., 2003, *The Jewish merchants in the light of the eleventh-century Geniza documents*, JESHO, 46 (3), s. 273–319.
- Goitein S.D., Friedman M.A., 2008, *India traders of the Middle Ages. Documents from the Cairo Geniza*. „India Book, Part One”, Leiden.
- Golb N., Pritsak O., 1982, *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*, Ithaca–London.
- Goldberg J.L., 2012, *Trade and institutions in the medieval Mediterranean. The Geniza merchants and their business world*, Cambridge.
- Golden P.B., 1982, *The question of the Rus’ qaġanate*, AEMAE, 2, s. 85–97.

- Golden P.B., 1984, *A New Discovery: Khazarian Hebrew documents of the tenth century*, HUS, 8 (3/4), s. 474–486.
- Golden P.B., 1995, *Rūs*, [w:] EI, vol. 8: Ned–Sam, s. 619–629.
- Golden P.B., 2001, *Nomads in the sedentary world. The case of pre-Chenggisid Rus' and Georgia*, [w:] *Nomads in the sedentary world*, ed. by A.M. Khazanov, A. Wink, London–New York, s. 24–75.
- Golden P.B., 2007, *Khazar Studies. Achievements and perspectives*, [w:] *The word of the Khazars*, s. 7–57.
- Grègoire H., 1937, *Le „Glozel” Khazare*, „Byzantion”, 12 (1/2), s. 225–266.
- Grègoire H., 1952, *L'histoire et la légende d'Oleg prince de Kiev*, „La Nouvelle Clío”, 4 (5/6), s. 281–287.
- Grucza F., 1970, *Ruś*, SSS, t. 4, s. 586–589.
- Haannick Ch., 2003, *Ilarion*, LdMA, Bd. 3, Sp. 376.
- Hårdh B., 2016, *The Perm'/Glazov rings. Contacts and economy in the Viking Age between Russia and the Baltic region*, (Acta Archaeologica Ludensia. Series in 8°, no 67), Lund.
- Härke H., 2004, [rec.]. *The myth of the Khazars and intellectual antisemitism in Russia, 1970s–1990s. By Victor Shnirelman*, „Public Archaeology”, 3 (3), s. 189–191.
- Havlikova L., 1993, *A propos de la christianisation de la Russie au IXe siècle*, „Byzantinoslavica”, 54, s. 102–107.
- Hryniewicz W., 1995, *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa.
- Hurbanič M., 2019, *The Avar siege of Constantinople in 626. History and legend*, Cham.
- Jakubowski W., 1964, *Ilarion*, SSS, t. 2, s. 250–251.
- Jansson I., 1987, *Communication between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age. The archaeological evidence*, [w:] *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordueropa*, vol. 4: *Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*, Hrsg. von K. Düwel, H. Jankuhn, H. Siems, D. Timpe, (Bericht über der Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1980 bis 1983), Göttingen, s. 773–807.
- Jansson I., 1997, *Warfare, trade or colonization? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the viking period*, [w:] *The rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in the Manor of Karlslund, Örebro*, Sweden, ed. by P. Hansson, Örebro, s. 9–64.
- Jenskins R.J.H., 1949, *The supposed Russian attack on Constantinople in 907. Evidence of the Pseudo-Symeon*, „Speculum”, 24 (3), s. 403–406.
- Kalinina T., 2007, *Al-Khazar wa-ʿl-Saqāliba: contacts and conflicts?*, [w:] *The word of the Khazars*, s. 195–206.
- Kardaras G., 2019, *Byzantium and the Avars, 6th–9th century AD. Political, diplomatic and cultural relations*, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 51), Leiden–Boston.
- Kazhdan A., 1998, *Oleg*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. A. Kazhdan, A.M. Talbot, New York–Oxford, s. 1522.
- Kirpichnikov A.N., Thålin-Bergman L., Jansson I., 2001, *A new analysis of Viking-Age swords from the collection of the Statens Historiska Musser, Stockholm, Sweden*, „Russian History”, 28 (1–4), s. 221–244.
- Kirpichnikov A.N., 2004, *A Viking Period workshop in Staraya Ladoga, excavated in 1997*, „Fornvännen”, 99 (3), s. 183–196.
- Kmietowicz F., 1967, *Stosunek nazwy Rūs do nazwy Sakāliba w źródłach arabskich*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN O. w Krakowie”, z. 2, s. 686–688.

- Kmietowicz F., 1969, *The Term ar-Rādānija in the work of Ibn Hurdādbēh*, FO, 11, 163–173.
- Kmietowicz F., 1972/1973, *Artāniya-Artā*, FO, 14, s. 233–246.
- Kmietowicz F., 1978, *Die Titel der Slawenherrscher in der sogenannten „Anonymen Mitteilung“, einer orientalischen Quelle (Ende des neunten Jahrhunderts)*, FO, 19, s. 13–34.
- Komatarova-Balinova E., 2022, *Steppe empires without emporors: Avars, Bulgars, Khazars*, [w:] *The Routledge handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1350*, ed. by F. Curta, Lodnon–New York, s. 40–61.
- Koptev A., 2010, *The Story of „Chazar tribute“. A Scandinavian ritual trick in the Russian Primary Chronicle*, „Scando-Slavica“, 56 (2), s. 189–212.
- Kovalenko V., 2013, *Scandinavians in the East Europe: in search of glory or a new motherland?*, [w:] *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange Between the Baltic and the Black Sea*, ed. L. Bjerg, J.H. Lind, S.M. Sindbæk, Aarhus, s. 257–294.
- Kovalev R.K., 2000–2001, *The infrastructure of the northern part of the „Fur road“ between the middle Volga and the East during the Middle Ages*, AEMAE, 11, s. 25–64.
- Kovalev R.K., 2001, *Mint output in tenth-century Bukhārā. A case study of dirham production and monetary circulation in Northern Europe*, „Russian History“, 28 (1/4) [Festschrift for Thomas S. Noonan, January 20, 1938–June 15, 2001], s. 245–271.
- Kovalev R.K., 2002, *Dirham mint output of Sāmānid Samarqand and its connection to the beginnings of trade with Northern Europe (10th century)*, „Histoire & Mesure“, 17 (3/4), s. 197–216.
- Kovalev R.K., 2002–2003, *The mint of al-Shash: The vehicle for the origins and continuation of trade relations between Viking-Age Northern Europe and Samanid central Asia*, AEMAE, 12, s. 47–79.
- Kovalev R.K., 2005a, *Commerce and caravan routes along the Northern Silk Road (sixth-ninth centuries)*, part 1: *The western sector*, AEMAE, 14, s. 55–105.
- Kovalev R.K., 2005b, *Creating Khazar identity through coins. The special issue dirham of 837/8*, [w:] *East Central and Eastern Europe in the early middle ages*, ed. F. Curta, Ann Arbor, s. 220–253.
- Lebedev G. (Г.С. Лебедев), 2005, *A reassessment of the normanist question*, „Russian History“, 32 (3–4), s. 371–385.
- Leciejewicz L., 1979, *Normanowie*, (Kultura Europy Wczesnośredniowiecznej, z. 8), Wrocław.
- Leszka M.J., Marinow K., 2015, *Carstwo Bułgarskie. Polityka, społeczeństwo, gospodarka, kultura 866–971*, Warszawa.
- Leśny J., 1987, *Konstantyn i Metody. Apostołowie Słowian. Dzieło i jego losy*, Poznań.
- Lewicki T., 1958, *Źródła arabskie i hebrajskie do dziejów Słowian w okresie wczesnego średniowiecza*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes“, 3, s. 61–99.
- Lewicki T., 1980, *Torokowie (Torcy)*, SSS, t. 6, s. 114–115.
- Lewicki T., 1988, *Kabarowie (Kawarowie) na Rusi, na Węgrzech i w Polsce we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Studia nad etnogenезą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. 2, pod red. G. Labuda, S. Tabaczyński, Wrocław, s. 77–87.
- Lewicki T., Swoboda W., 1975, *Sarkel*, SSS, t. 5, s. 55.
- Łowmiański H., 1957, *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa.
- Łowmiański H., 1973, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 5, Warszawa.
- Makarov N.A., 2017, *Viking Age weaponry from the Volga-Oka confluence: a scabbard chape from Shekshovo in Suzdal Opolie*, [w:] *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts. Interaktion without borders. Exemplary archaeological research at the beginning of the 21st century*, vol. 2, ed. B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleide, U. Ickerodt, Schleswig, s. 663–670.
- Marquart J., 1903, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*, Leipzig.

- McGovern M., 1989, *Sarkel- a Reflecton of Byzantne Power*, „Byzantinoslavica” 50 (1), s. 177–180.
- Melnikova E.A. (E.A. Мельникова), 1996a, *Water routes in Pre-Mongol Rus'*, [w:] E.A. Melnikova, *The Eastern word of the Vikings. Eight essays about Scandinavia and eastern Europe in the Early Middle Ages*, (Gothenburg Old Norse Studies, vol. 1), Göteborg, s. 31–44.
- Melnikova E.A., 1996b, *The Prehistory of the Old Russian State*, [w:] *The eastern world of the Vikings. Eight essays about Scandinavia and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, (Gothenburg Old Norse Studies, vol. 1), Göteborg, s. 49–60.
- Melnikova E., (Мельникова E.A.), 2016, *Rhosia and the Rus in Constantine VII Porphyrogenetos' De administrando imperio*, [w:] *Byzantium and the Viking word*, ed. by F. Androshchuk, J. Shepard, M. White, Uppsala, s. 1–32.
- Mikhailov K.A., 2005, *A Scandinavian cemetery at Plakun (Notes on its geography and topography)*, „Russian History”, 32 (3/4), s. 419–432.
- Mikucki S., 1952, *Studia nad najdawniejszą dyplomatyką ruską. 1. Traktaty rusko-bizantyńskie z X w.*, „Pamiętnik Słowiański”, 3, s. 106–146.
- Minorsky V., 1958, *A History of Shārvān and Derband in the 10th–11th centuries*, Cambridge.
- Morrison C., 2002, *Byzantine Money: its production and circulation*, [w:] *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century*, vol. 2, ed. A.E. Laiou, (Dumbarton Oaks Studies, vol. 39), Washington DC, s. 909–966.
- Morrison C., Cheynet J.C., 2002, *Prices and wages in the Byzantine World*, [w:] *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century*, vol. 3, ed. A.E. Laiou, (Dumbarton Oaks Studies, vol. 39), Washington DC, s. 815–878.
- Mühle E., 1987, *Die Anfänge Kievs (bis ca. 980) in archäologischer Sicht. Ein Forschungsbericht*, JfGO, 35 (1), s. 80–101.
- Mühle, E., 1988, *Gnezdovo – das alte Smolensk? Zur Deutung eines Siedlungskomplexes des ausgehenden 9. bis beginnenden 11. Jahrhunderts*, [w:] *Oldenburg – Wolin – Staraja Ladoga – Novgorod – Kiev. Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters*, ed. J. Weisbecker, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Bd. 69, s. 358–410.
- Nagrodzka-Majchrzyk T., 1973, *Miasta chazarskie Itil i Sarkel*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1 (85), s. 46–48.
- Nagrodzka-Majchrzyk T., 1978, *Geneza miast u dawnych ludów tureckich (VII–XII w.)*, Wrocław.
- Nazmi A., 1998, *Commercial relations between Arabs and Slavs (9th–11th centuries)*, Warszawa.
- Noonan Th.S., 1980, *Monetary circulation in Early Medieval Rus'. A study of Volga Bulgar dirham finds*, „Russian Histry”, 7 (3), s. 294–311.
- Noonan Th.S., 1986, *Why the Vikings first came to Russia*, JfG O, 34 (3), s. 321–348.
- Noonan Th.S., 1987, *The monetary history of Kiev in the pre-Mongol period*, HUS, 11 (3/4), s. 384–443.
- Noonan Th.S., 1992a, *Byzantium and the Khazars- special relationship?*, [w:] *Byzantine diplomacy. Papers from the twenty-fourth spring symposium of Byzantine studies, Cambridge, March 1990*, ed. J. Shepard, S. Franklin, Farnham, s. 109–132.
- Noonan Th.S., 1992b, *Fluctuations in Islamic trade with Eastern Europe during the Viking age*, HUS, 16 (3/4), s. 237–259.
- Noonan Th.S., 1998, *Why the Vikings first came to Russia*, [w:] Th.S. Noonan, *The Islamic world, Russia and the Vikings, 750–900. The numismatic evidence*, (Variorum Collected Studies series, CS 595), Aldershot, s. 321–348.
- Paroń A., 2015, *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław.

- Pauliny J., 1999, *Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie)*, Bratislava.
- Pellat Ch., 1995, *Al-Rādhāniyya*, EI, vol. 8: Ned–Sam, s. 363–367.
- Peri V., 1988–1989, *La bronza e zelo della Fede del popolo chiamato 'Rhos'*, HUS, 12/13, s. 114–131.
- Petrov N., 2005, *The incorporation of monumental pagan barrows into medieval Russian Christian culture*, „Russian History”, 32 (3/4), s. 433–447.
- Petrukhin V.I. (Петрухин В.Я.), 1992, *The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The formation of the „Russian Land” in the middle Dnepr area)*, „Russian History”, 19 (1/4), s. 393–400.
- Petrukhin V.I. (Петрухин В.Я.), 2007a, *Khazaria and Rus'. An examination of their historical relations*, [w:] *The Word of the Khazars*, s. 245–268.
- Petrukhin V.I., 2007b, *Migratory mechanism. Rus' and the Magyars in the ninth century*, [w:] *Ancient human migrations: a multidisciplinary approach*, ed. P.N. Peregrine, I. Peiros, M. Feldman, Santa Fe, s. 229–248.
- Petrukhin V.I., 2013, *Sacral kingship and the Judaism of the Khazars*, [w:] *Conversions. Looking for ideological change in the Early Middle Ages*, ed. L. Słupecki, R. Simek (Studia Mediaevalia Septentrionalia, Bd. 23), Vienna, s. 291–301.
- Podskalsky G., 2000, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi kijowskiej (988–1237)*, przekł. J. Zychowicz, Kraków.
- Poppe A., 1967, *Oleg*, SSS, t. 3, s. 474–475.
- Poppe A., 1970, *Pamięć i pochwała księcia Włodzimierza*, SSS, t. 4, s. 16–18.
- Poppe A., 1972, *La tentative de réforme ecclésiastique en Russie au milieu du XIe siècle*, „Acta Poloniae Historica”, 25, s. 5–31.
- Poppe A., 1975, *Słowo o prawie i łasce*, SSS, t. 5, s. 300–302.
- Pritsak O., 1991, *Sarkel*, [w:] *The Oxford dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. A.P. Kazhdan, A.M. Talbot, New York–Oxford, s. 1843–1844.
- Pritsak O., 1995, *The system of government under Volodimer the Great and his foreign policy*, HUS, 19, s. 573–593.
- Pushkina T.A., 1997, *Scandinavian finds from Old Russia. A survey of their topography and chronology*, [w:] *The rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro, Sweden*, ed. by P. Hansson, Örebro, s. 83–91.
- Pushkina T.[A.], 2004, *Viking-period pre urban settlements in Russia and finds of artefacts of Scandinavian character*, [w:] *Land, sea and home*, ed. by J. Hines, A. Lane, M. Redknap, (Society for Medieval Archaeology Monograph, vol. 20), Leeds, s. 41–53.
- Roesdahl E., 1996, *Historia Wikingów*, przekł. F. Jaszuński, Gdańsk.
- Rolle R., 2003, *Saltovo und Majack Kultur*, LdMA, Bd. 7, Sp. 1318–1319.
- Róna-Tas A., 1999, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to early Hungarian history*, Budapest.
- Róna-Tas A., 2007, *The Khazars and the Magyars*, [w:] *The word of the Khazars*, s. 269–278.
- Roslund M., 2015, *At the end of the silver flov. Islamic dirhams in Sigtuna and the shrinking Viking network*, [w:] *Small things wide horizons. Studies in Honour of Brigitta Hårdh*, ed. L. Larsson, F. Ekenren, B. Helgesson, B. Söderberg, Oxford, s. 43–48.
- Rostkowski G., 2001, *Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*, „Przegląd Historyczny”, 92 (3), s. 269–283.
- Rothkoff A., 2007, *Sambatyon*, [w:] *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., vol. 17: Ra–Sam, ed. F. Skolnik, M. Berenbaum, Detroit–New York–San Francisco–New Haven–Waterville–London, s. 743–744.
- Sahaydak M. (М.А. Сагайдак), 2005, *Medieval Kiev from the perspective of an archaeological study of the Podoli District*, „Ruthenica”, 4, s. 139–160.

- Schechter S., 1912, *An Unknow Khazar document*, „The Jewish Quarterly Review”, 3 (2), s. 181–219.
- Schorkowitz D., 2000, *Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der post-sowjetischen Revision*, JfGO, 48 (4), s. 569–601.
- Selin A., 2005, *Staraja Ladoga: A medieval Russian town in a post-Soviet context*, „Russian History”, 32 (3/4), s. 479–489
- Ševčenko I., 1997, *Misje religijne z perspektywy Bizancjum*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, red. J. Kłoczowski (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU, t. 83), Kraków, s. 33–53.
- Shepard J., 1995, *The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore?*, „Early Medieval Europe”, 4 (1), s. 41–60.
- Shepard J., 1998, *The Khazar’s formal adoption of Judaism and Byzantium’s northern policy*, „Oxford Slavonic Papers”, 31, s. 11–34.
- Shepard J., 2006, *Closer encounters with the Byzantine world. The Rus at the Straits of Kerch*, [w:] *Pre-modern Russia and its world. Essays in Honor of Thomas S. Noonan*, ed. K.L. Reyerson, Th.G. Stavrou, J.D. Tracy, (Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, Bd. 29), Wiesbaden, s. 15–77.
- Shepard J., 2014, *Byzantine emissions, not missions, to Rus’, and the problems of „false” Christians*, [w:] *Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура*, ред. Н.А. Макарова, А.Е. Леонтьева, Москва, s. 234–242.
- Shnirelman V., 2002, *The myth of the Khazars and intellectual antisemitism in Russia, 1970s–1990s*, Jerusalem.
- Shnirelman V.A., 2007, *The Story of a euphemism: The Khazars in Russian nationalist literature*, [w:] *The word of the Khazars*, s. 353–372.
- Sindbæk S.M., 2017, *A site of intersection: Staraya Ladoga, Eastern Silver, and long-distance communication networks in Early Medieval Europe*, [w:] *Identity, formation and diversity in the early medieval Baltic and beyond. Communicators and communication*, ed. J. Callmer, I. Gustin, M. Roslund, (The Northern World, vol. 75), Leiden–Boston, s. 76–90.
- Stalsberg A., 2001, *Scandinavian Viking-Age boat graves in Old Rus’*, „Russian History”, 28 (1/4) [Festschrift for Thomas S. Noonan, January 20, 1938–June 15, 2001], s. 359–401.
- Stang H., 1996, *The naming of Russia* (Meddelelser, nr 77), Oslo.
- Swoboda W., 1967, *Lebedia*, SSS, t. 3, s. 30–31.
- Swoboda W., 1970, *Sambatas*, SSS, t. 5, s. 36–37.
- Swoboda W., 1986, *Atelkuzu*, SSS, t. 7 cz. 2, s. 383–385.
- Swoboda W., 1991, *Helgu*, SSS, t. 8 cz. 1, s. 201–202.
- Tolochko O. (Толочко О. П.), 2001, *Kievan Rus’ around the year 1000*, [w:] *Europe around the year 1000*, ed. P. Urbańczyk, Warszawa, s. 123–139.
- Treadgold W.T., 1988, *The Byzantine revival 780–842*, Stanford.
- Vasiliev A.A., 1936, *The Goths in the Crimea*, (Monographs of the The Mediaeval Academy of America, no 11), Cambridge, Mass.
- Vasiliev A.A., 1946, *The Russian attack on Constantinople in 860*, (The Medieval Academy of America, no 46), Cambridge, Mass.
- Vavřínek V., 1964, *Ugorbskj korolb dans la vie vieux-slave de Méthode*, „Byzantinoslavica”, 25 (2), s. 261–269.
- Vernadsky G., 1940–1941, *Byzantium and Southern Russia. Two notes*, „Byzantion”, 15, s. 67–86.
- Vernadsky G., 1959, *The origins of Russia*, Oxford.

- Wollman S., 1958, *Slovo o pulku Igorově jako umělecké dílo*, (Rozpravy Československé akademie věd. Řada společenských věd, roč. 68 seš. 10), Praha.
- Zhivkov B., 2015, *Khazaria in the Ninth and Tenth centuries*, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 30), Leiden–Boston.
- Zimonyi I., 1990, *The origins of the Volga Bulgars*, „Studia Uralo-Altaica”, vol. 32.
- Zuckerman C., 1995, *On the date of the Khazars’ conversion to Judaism and the chronology of the kings of the Rus Oleg and Igor. A study of the anonymous Khazar letter from the Genizah of Cairo*, „Revue de études byzantines”, 53, s. 237–270.
- Zuckerman C., 2011, *On the Kievan letter from the Genizah of Cairo*, „Ruthenica”, 10, s. 7–56.
- Żmudzki P., 2009, *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław.
- Андрощук Ф., 2004, *Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева*, „Ruthenica”, 3, s. 7–47.
- Артамонов М.Н., 1962, *История хазар*, Ленинград.
- Артамонов Ю.А., 2008, *Монастырское строительство на Руси в эпоху Ярослава Владимировича*, [w:] *Ярослав Мудрый и его эпоха*, ред. И.Н. Данилевской, Е.А. Мельникова, Москва, s. 187–201.
- Афиногенов Д.Е., 2014, *К проблеме реконструкции греческого текста договора князя Олега с греками 911 г.*, „Ruthenica”, 12, s. 22–28.
- Высоцкий С.А., 1966, *Древнерусские надписи Софии Киевской. XI–XIV вв.*, (Наукова думка, в. 1), Киев.
- Голб Н., Прицак О., 1997, *Хазарско-еврейские документы X века*, научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Петрухин, Москва–Иерусалим.
- Данилевский И.Н., 2008, *Зарождение государственной идеологии в Древней Руси*, [w:] *Ярослав Мудрый и его эпоха*, ред. И.Н. Данилевской, Е.А. Мельникова, Москва, s. 134–153.
- Ершов И.Н., Кренке Н.А., Муренцева Т.Ю., Олейников О.М., Раева В.А., 2017, *Источниковая база по археологии Смоленска VIII–XIII вв.*, РА, 1, s. 70–84.
- Зоценко В., 2003, *Скандинавские древности и топография Киева ‘дружинного периода’*, „Ruthenica”, 2, s. 26–52.
- Зайцева И.Е., 2017, *Цветной металл средневековых поселений Крутик и Пикльское V в Белозерье*, РА, 1, s. 96–115
- Клейн Л.С., 2009, *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*, Санкт-Петербург.
- Коковцов П.К., 1932, *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, Ленинград.
- Комар А.В., 2005а, *Исторические предпосылки возникновения легенды о Полянской дани хазарам по археологическим данным*, [w:] *Хазары, Евреи и славяне. Khazars, Jews and Slavs*, ред. В. Петрухин, В. Москович, А. Федорчук, А. Кулик, Д. Шапира, (Хазарский проект, t. 16), Иерусалим–Москва, s. 207–218.
- Комар А.В., 2005б, *К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева*, „Ruthenica”, 4, s. 115–137.
- Комар А.В., 2012, *Киев и Правобережное Приднепровье*, [w:] *Русь в IX–X вв. Археологическая панорама*, ред. Н.А. Макаров, Москва, s. 300–333.
- Коновалова И.Г., 2008, *Древнейший титул русских князей „каган”*, ДГВЕ 2005 год, s. 226–239.
- Кравченко Э.Е., 2018, *Оборонительные сооружения археологического комплекса у с. Сидорово (среднее течение Северского Донца)*, „Поволжская археология”, 2 (24), s. 10–32.

- Кузенков П.В., 2003, *Поход 860 г. На Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках*, ДГВЕ, s. 3–14.
- Лушин В., 2016а, *О некоторых особенностях датировки событий IX – начала XI вв. „В Повести временных лет”*, [w:] *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов*, под ред. Е.П. Токарева, Зимовники, s. 4–10.
- Лушин В., 2016б, *Рюрик*, [w:] *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов*, под ред. Е.П. Токарева, Зимовники, s. 11–31.
- Магомедов М.Г., 1983, *Образование хазарского каганата*, Москва.
- Мельникова Е.А., 2005а, *Ольга/Олег Веций. К истории имени и прозвища первого русского князя*, [w:] *Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь С.М. Капитанова*, Москва, s. 138–146.
- Мельникова Е.А., 2005б, *Сюжет смерти „от коня” в древнерусской и древнескандинавской традиции*, [w:] *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник посвященный чл.-корр. РАН Я.Н. Шапову*, отв. ред. А.Н. Сахаров, Москва, s. 95–108.
- Мельникова Е.А., 2011а, *„Князь” и „каган” в ранней титулатуре Древней Руси*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 114–122.
- Мельникова Е.А., 2011б, *Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия.*, s. 201–216.
- Мельникова Е.А., 2011с, *Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в.*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 217–240.
- Мельникова Е.А., 2011d, *Ряд в Сказании о призвании варягов и его европейские и скандинавские параллели*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 249–258.
- Мельникова Е.А., 2011е, *Варяги на севере и на юге Восточной Европы: региональные особенности*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 269–278.
- Мельникова Е.А., 2011f, *Скандинавы на Балтийско-Волжском пути в IX–X веках*, [w:] Мельникова Е.А., *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 433–440.
- Мельникова Е.А., 2011g, *Ладога и формирование Балтийско-Волжского пути*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 441–448.
- Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., 1991, *„Ряд” легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии*, ДГВЕ 1990 год, s. 219–229.
- Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., 2011а, *Название „русь” в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.)*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 133–152.
- Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., 2011б, *Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI веках: к истории названия „варяг”*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 153–171.
- Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., 2011с, *Легенда о „призвании варягов” и становление древнерусской историографии*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 172–189.
- Мошин В.М., 1933, *Русь и Хазарія при Святославѣ*, „Semnarium Kondakovianum”, 6, s. 187–208.
- Мошин В.М., 1937–1938, *Хельгу хазарского документа*, „Slavia”, 15, s. 191–200.
- Назаренко А.В., 2001, *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков*, Москва.
- Назаренко А.В., 2012, *Об обстоятельствах перевода договоров Руси с греками на славянский язык*, „Ruthenica”, 11, s. 147–183.
- Насонов А.Н., 2002, *„Русская земля” и образование территории Древнерусского государства*, Москва.

- Новосельцев А.П., 1990, *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва.
- Новосельцев А.П., 2000, *К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя*, ДГВЕ 1998 год, s. 367–379.
- Петрухин В.Я., 2000, *Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род*, [w:] ДГВЕ 1998 год, (Памяти чл.-корр. РАН Анатолия Петровича Новосельцева), Москва, s. 222–229.
- Петрухин В.Я., 2005, *Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей*, [w:] *Хазары, Евреи и славяне. Khazars, Jews and Slavs*, ред. В. Петрухин, В. Москович, А. Федорчук, А. Кулик, Д. Шапира, (Хазарский проект, т. 16), Иерусалим–Москва, s. 69–100.
- Петрухин В.Я., 2008, *Призвание варягов: историко-археологический контекст*, ДГВЕ 2005 год, s. 33–46.
- Петрухин В.Я., 2014, *Русь в IX–XI веках. От призвания варягов до вывора веры*, Москва.
- Петрухин В.Я., 2019, *Вещий Олег и „могила в Ладоге“*, [w:] *Земля наша велика и обильна. Сборник статей, посвященный 90-летию А.Н. Кирпичникова*, отв. ред. С.В. Белецкий, Санкт-Петербург, s. 322–331.
- Плетнёва С.А., 1990, *Хазарские проблемы в археологии*, „Советская археология”, 2, s. 77–91.
- Роменсий А.А., 2017, *Хелгу у ворот Константинополя. Русь между Хазарией и Византией в начале X в.*, „Хазарский Альманах”, 15, s. 166–198.
- Рычка В.М., 2008, *„Город Ярослава”: символическое содержание летописного образа*, [w:] *Ярослав Мудрый и его эпоха*, ред. И.Н. Данилевской, Е.А. Мельникова, Москва, s. 153–166.
- Сахаров А.Н., 1980, *Дипломатия древней Руси IX–первая половина X в.*, Москва.
- Седов В.В., 1999, *Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование*, Москва.
- Седов В.В., 2002, *Славяне. Историко-археологическое исследование*, Москва.
- Толочко П.О., Толочко П.П., 1998, *Київська Русь*, Київ.
- Толочко П.П., 2001, *Миф о хазаро-иудейском основании Киева*, „Роосийская археология”, 2, s. 38–42.
- Толочко П.П., 2004, *К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева*, „Хазарский альманах”, 2, s. 99–108.
- Флёров В.С., 2001, *„Семикаракоры”-крепость хазарского каганата на нижнем Дону*, „Российская Археология”, 2, s. 56–70.
- Флёров В.С., 2002, *Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона (этюд к теме фортификации)*, „Хазарский Альманах”, 1, s. 151–168.
- Флёров В.С., 2015, *Хазарские центры на Нижнем Дону*, [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье. Государственная территория как фактор политогенеза XXVII Чтения памяти В.Т. Паиуто*, Москва, s. 284–288.
- Флёров В.С., 2016, *Четвертый измеримый признак хазарских кирпичей – удельный вес*, „Поволжская археология”, 4 (18), s. 8–22.
- Фоним В.В., 2005, *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*, Москва.
- Чхаидзе В.Н., 2008, *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*, Москва.
- Чхаидзе В.Н., 2010, *Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X–90-е гг. XI веков*, „Вестник Московского Педагогического Университета. Серия – Исторические науки”, 1 (5), s. 20–37.
- Шевцов А.О., 2017, *Монеты императора Феофила (829–842 гг.) на территории гнёздовского археологического комплекса*, РА, (1), s. 141–149.

- Шинаков Е.А., 2018, *Матарха-Тмутаракань – между Византией и Русью: проблемы политико-административного статуса*, [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье XXX Юбилейные Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто*, Москва, 17–20 апреля 2018 г., Москва, s. 337–342.
- Шорохов В.А., 2015, *Летописная статья 6406 г. и роль мадьяр в ранней русской истории (современная историография)*, „*Rossica Antiqua*”, 1, s. 3–24.
- Щавелев А.С., 2014а, *Племя северян и хазарские крепности: еще раз о геополитике юга Восточной Европы первой половины IX века*, [w:] *Книга картины земли. Сборник статей в честь Ирины Геннадиевны Коноваловой*, ред. Т.Н. Джаксон, А.В. Подосинова, Москва, s. 322–328.
- Щавелев А.С., 2014б, „*В самых же верховьях реки Днепр обитают росы...*” (DAI. 42.60–61). *К вопросу о первом упоминании торгово-ремесленного поселения руси у д. Гнездо*, [w:] *Міста Давної Русі. Збірка наукових праць пам’яті А.В.Кузи*, ред. П.П. Толочко, Київ, s. 369–373.
- Щавелев А.С., 2017, „*Держава Рюриковичей*” в первой половине X века: хронология, территория и социальная структура, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*”, (1), s. 82–112.
- Щекотилов В.Г., 2016, *К датировке захвата Киева анязьями Олегом и Игорем Рюриковичем (летописная дата, византийские источники и археология)*, [w:] *Вспомогательные исторические дисциплины в современном знании. Материалы XXVIII Международной научной конференции*, Москва, 14–16 2016 г. (К 95-летию со дня рождения Елены Ивановны Каменцевой), ред. Ю.Э. Шустова et al., Москва, s. 533–536.